

59e jaargang, mei 2018 | Nummer 1

LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de

Prof.mr. B.M. TeldersStichting

www.TeldersStichting.nl

www.TeldersCommunity.nl

LIBERALE REFLECTIES

59e jaargang, mei 2018 | Nummer 1

LIBERALE LR REFLECTIES

M E I 2 0 1 8

Groen liberalisme

Liberaal lokaal

100 jaar SGP

Inhoud

Van de Redactie

Populisme en economie *door Roelof Salomons* 1

Ondertussen op het Binnenhof

Lessen uit de gemeenteraadsverkiezingen 2018 voor de digitale overheid: kies voor doen! *door Jan Middendorp* 4

Groen liberalisme

- I. We zijn uit de kast, nu vooruit! *door Bram Cool* 7
- II. Liberaal en groen: twee geloven op een kussen? *door Marcel Wissenburg* 12
- III. Lokaal liberaal klimaatbeleid *door Paul Picauly* 23
- IV. Een liberale aanpak is duurzaam *door Derk-Jan Haverkamp* 31

Lokaal liberaal

- I. Een sterke lokale samenleving *door Frans de Graaf* 6
- II. Naar een gekozen burgemeester? *door Martijn Bolkestein en Meindert Fennema* 20

Ander geluid

Honderd jaar SGP. Interview met Kees van der Staaij *door Fleur de Beaufort en Niek Kok* 46

Wortels en waarden

Populistische en liberale geschiedfilosofie *door Michael Douma* 49

Boekrecensies

- I. Kiesrecht: debat zonder eind of bereikt ‘ideaal’? *door Bert van den Braak* 66
- II. Digitalisering en Bildung *door Elmer Sterken* 72

Colofon 75

Populisme en economie

door Roelof Salomons

Enkele maanden geleden werd ik door een aantal klanten gevraagd mee te denken over de relatie tussen het opkomende populisme, economie en financiële markten. Op het oog lijkt de vraag puur financieel gemotiveerd. Hoe het vermogen in stand te houden bij onderliggende zorg over lagere groei, hogere belastingen en terugkeer van inflatie? Maar het ging ook om de dieperliggende vragen waar het in de economie altijd om draait. De verdeling van schaarse middelen. En de daarmee samenhangende moraliteit. Wat is een eerlijke verdeling? Economie draait om meer dan cijfers in een spreadsheet.

Toen ik begon met het formuleren van mijn antwoord moest ik terugdenken aan mijn eerste column (Trilemma) in deze publicatie. Die schreef ik eind 2016 over de frustratie

over globalisering. Dit was net na de Brexit en de verkiezing van Trump. Met een blik op de stembusstrijd in 2017 was de verwachting dat het debat in Europa ook zou verhitten. Er was veel aandacht voor de ‘verliezers’ van globalisering, de neiging tot meer protectionisme en veel focus op ongelijkheid. Het ‘verkeerde’ populisme bereikte niet het centrum van de macht. Maar ook hier is sprake van polarisatie en is het te vroeg om victorie te kraaien.

Van nature besteden economen veel tijd aan cijfers. Daardoor is er vaak minder aandacht voor sociale effecten. Als economen het hebben over de voordelen van technologische vooruitgang en globalisering, dan hebben ze gelijk: die leiden inderdaad tot hogere groei en lagere inflatie. Maar ze zorgen ook voor herverdelingsvraagstukken waarbij onge-

lijkheid tussen landen afneemt en binnen landen toeneemt – en waarbij de verdeling tussen kapitaal en arbeid schever wordt. Zeker in de Westerse wereld overheerst bij velen het gevoel dat de pijn van de recessie (‘eerst het zuur’) vooral werd gevoeld door de middenklasse, zonder dat zij er beter van is geworden (‘het zoet komt nog’).

Laat ik u meenemen in mijn analyse. Politiek expert Cas Mudde laat zien dat een uitdagende economische omgeving (zie de lage inkomensgroei) in combinatie met sociale factoren zoals gebrek aan vertrouwen, trots en identiteit de ideale voedingsbodem is voor populisme. De geschiedenis toont dat populisme verschillende vormen kan aannemen. De onvrede en roep om een ander model komen via verkiezingen tot uiting. Wie de tijdgeest het beste aanvoelt, wint verkiezingen zonder een antwoord te hoeven hebben. De uitdagingen liegen er niet om, maar de optimist in mij ziet verandering.

Het is geen sinecure een antwoord te formuleren op alle uitdagingen. Een column is daarvoor zeker te kort. Een antwoord zou mijns inziens moeten bestaan uit verschillende aspecten. Eerst de boodschap dat globalisering en technologische ontwikkelingen niet simpel en pijnvrij teruggedraaid kunnen worden. Daarnaast dat het duur is om gedane beloften uit het verleden waar te maken. Hervormingen of extra investeringen in gezondheidszorg, onderwijs en pensioenen zijn noodzakelijk om die op hetzelfde niveau te houden. Dat vraagt om keuzes – of

meer inkomsten, om het zoeken van een nieuwe balans in de verdeling tussen arbeid en kapitaal waarbij de winstmaximalisatie in het bedrijfsleven geen *race to the bottom* in loonkosten en belastingen is. Dus waar ieder zijn *fair share* moet bijdragen voor het publieke belang. Terwijl ondernemerschap tegelijkertijd wel beloond blijft. En dan moet er ook nog een antwoord komen op zorgen over immigratie. Nee, deze lijst is niet uitputtend. En ja, er zit een waardeoordeel in.

“... De onvrede en roep om een ander model komen via verkiezingen tot uiting. Wie de tijdgeest het beste aanvoelt, wint verkiezingen zonder een antwoord te hoeven hebben ...”

Ik ben en blijf een econoom, dus ik zoek dan ook de oplossing in de economie. De wereld wordt nog steeds geplaagd door een veelheid aan schulden met de ‘strijd’ tussen debiteur en crediteur. Hogere groei en iets meer inflatie lossen een boel problemen op. Dat moet dan ook de focus zijn. Helaas komt een groeispurt niet vanzelf. Wie goed kijkt ziet verandering. Binnen het bedrijfsleven verschuift de fixatie van korte termijn winstmaximalisatie naar meer aandacht voor lange termijn waarde creatie voor alle stakeholders. Van technologiebedrijven wordt verwacht dat zij hun verantwoordelijkheid nemen als verspreider van nieuws op sociale media. Academici en beleidsmakers richten zich naast de focus op groei meer op de verdeling tussen arbeid en kapitaal. En centrale bankiers en politici wijzen daar

ook op en pleiten voor hogere lonen. Dat is logisch, omdat lage kosten van kapitaal en hoge kasstromen niet leiden tot hogere groei, maar wel tot meer verdeling.

We lijken op een omslagpunt te staan. Aan de trend van steeds vrijere markten, minder regulering en lagere belastingen die we sinds 1980 kenden is waarschijnlijk wel een einde gekomen. Het is mijn verwachting dat de overheid een grotere rol zal krijgen in het economische verkeer. In liberale kringen is dat vloeken in de kerk. Dat hoeft niet zo te zijn. Overheidsingrijpen gericht op het opknippen van monopolisten is economisch verantwoord. Het onderhouden van een sociaal vangnet voor mensen die tijdelijk buiten de boot vallen is sociaal rechtvaardig. Als een fabriek zijn deuren sluit en medewerkers omscholing nodig hebben is dat natuurlijk eigen verantwoordelijkheid – maar ook in het publieke belang.

En ik houd me vast aan het feit dat een grotere overheid niet per definitie slecht is. Het is niet alleen herverdelen. De vergelijking met de periode 1930-1960 – toen de neergang in economische groei en ongelijkheid van de depressie bestreden moesten worden – kan goed opgaan. Toen gaf de overheid de aanzet tot grote infrastructurele projecten, innovatie, educatie en een sociale verzorgingsstaat. Het is niet moeilijk een parallel te trekken naar de huidige uitdagingen rondom energietransitie, vergrijzing, permanente educatie en infrastructuur.

Samenvattend was mijn antwoord op de complexe en dieperliggende vraag van klanten toch vooral een economische. Dat we genoeg moeten nemen met minder omdat een groter deel van de taart naar de factor arbeid gaat. Een kleiner stukje van een grotere taart omdat daarmee hogere en stabiele groei wordt gestimuleerd. Of het een ‘eerlijke’ verdeling is laat ik in het midden. Maar als we in staat zijn om nominale groei te bewerkstelligen en de herverdelingsvraagstukken te adresseren is het een stukje van de multidisciplinaire puzzel. Niet het volledige antwoord, maar minder kans op een wereld met verder oplopend populisme, hogere belastingen en protectionisme. En dat is niet slecht. Sterker nog. Ik ben ervan overtuigd dat het in ieders belang is.

Prof. dr. R.M. Salomons is hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoofdstrateeg bij Kempen.

Ondertussen op het Binnenhof

Lessen uit de gemeenteraadsverkiezingen 2018 voor een digitale overheid: kies voor doen!

door Jan Middendorp

In Digitalisering verandert onze wereld op alle terreinen, ook onze overheid. De afgelopen weken was de combinatie digitalisering en politiek regelmatig negatief in het nieuws. Digitalisering biedt echter ook enorme mogelijkheden. Bijvoorbeeld om de dialoog tussen de overheid en de mensen die zij dient te verbeteren. Vanuit dat perspectief waren de gemeenteraadsverkiezingen 2018 louterend en woest interessant.

Op campagne kwam ik vaak mensen tegen die het gevoel hadden dat het contact tussen hen en de overheid niet goed liep. Vaak spraken die mensen over wat ook wel de 'de kloof' tussen overheid, politici en burger

genoemd wordt. Soms ging het over grote politieke vraagstukken. Vaak over, op het eerste gezicht, kleine problemen uit het dagelijks leven. Miscommunicatie en verwarring in de relatie met de overheid zijn voor de gewone Nederlander echter geen kleine problemen. Als je voor je werk veel weg bent, maar één avond in de week met je kind naar sport kan en je dat moet afzeggen om te bellen of mailen met een overheidsinstelling is dat niet een klein, maar een groot en onaangenaam probleem. Op (online) campagne heb ik gezien hoe de 'kloof' tussen politici en mensen in het land met digitale media overbrugd werd. Daar zijn lessen uit te trekken voor de ontwikkeling van de digitale overheid.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen steeg het aandeel van de lokale partijen van 27,6 procent naar 32,4 procent. Waar ik ook kwam op campagne, lokale partijen waren overal. In Boxtel haalden drie lokale partijen 48 procent van de stemmen. In Oldambt waren er zes lokale partijen en in Den Helder acht. Veel mensen die op lokale partijen stemden vertelden dat zij vonden dat de nationale overheid te ver van hen af stond. Tegelijkertijd echter verwachten zij ook minder van lokale partijen dan van lokale afdelingen van nationale partijen. Dit gold vooral op punten waar nationale regelgeving verweven is met lokaal beleid, wat vaak zo is. Als een lokale partij een paaltje verplaatst zijn mensen tevreden. Niet omdat het paaltje verplaatst is maar omdat: 'het een teken is dat lokale politici wel luisteren en in gesprek gaan'. Dat luisteren en in gesprek zijn is dus cruciaal en digitalisering kan daarbij helpen.

Ten opzichte van de vorige gemeenteraadsverkiezingen is een stap gezet in de gevoerde digitale campagnes. Websites en digitale nieuwsbrieven werden, net als vorige keer vooral gebruikt om boodschappen te zenden. De vernieuwing vond plaats bij de campagnes op sociale media zoals Twitter, LinkedIn en Facebook. Daar richtten kandidaat-raadsleden zich op interactie met potentiële kiezers, op dialoog. Die dialoog zorgde voor dynamiek en betrokkenheid. Al in 2012 werd in het blad *Nature* geconcludeerd dat een I Voted-knop op Facebook, onder jongeren een kleine maar meetbare verhoging van de opkomst had veroorzaakt bij de Amerikaanse

verkiezingen. De opkomst bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen was hoger dan vorig keer. Het is dan ook aannemelijk dat online campagnes een positief effect hebben gehad op de opkomst.

Op sociale media waren ook prachtige digitale uitingen te zien waarin nationale partijen het werk dat zij op nationaal niveau doen in een lokaal kader plaatsten. Het thema 'doen', bijvoorbeeld, bracht de nationale politiek bij de lokale politiek. Als die twee verbonden worden gaat het niet meer over de vraag of er wel of niet een debat moet komen met nationale politici, maar wordt de kloof tussen Binnenhof en mensen in het land digitaal overbrugd. De grens tussen nationaal en lokaal werd zo in de digitale wereld minder scherp. De twee werden net zo verweven als in de echte wereld. De wereld buiten de debatarena's op en rond het Binnenhof.

“... Pas als mensen ook digitaal iets terug kunnen zeggen en de overheid die reacties ook gaat gebruiken voor beter beleid dan zijn we een digitale overheid aan het bouwen ...”

Als je als kandidaat-raadslid meer dan tien procent van de mensen in een dorp met dertigduizend inwoners kan bereiken, moet de lokale overheid ook met iedereen in dat dorp kunnen communiceren. Een digitale dialoog over die speelplaats om de hoek of de belastingaangifte kan de kloof tussen mensen en de overheid verkleinen en de overheid beter laten werken. Waardevolle inzichten,

ideeën of klachten uit een menselijk gesprek hebben vaak een lange weg af te leggen voordat er iets mee gedaan kan worden door een (lokale) overheid. Mensen digitaal berichten sturen, zoals nu via mijnoverheid.nl gebeurt, is daarom slechts een eerste stap.

Pas als mensen ook digitaal iets terug kunnen zeggen en de overheid die reacties ook gaat gebruiken voor beter beleid dan zijn we een digitale overheid aan het bouwen.

Het bouwen van een digitale overheid gaat grote invloed hebben op onze samenleving. Daarbij zijn er uitdagingen genoeg. Data-veiligheid is er een maar ook het in het oog houden van de menselijke maat zal cruciaal zijn. Steve Hilton, voormalig adviseur van de Engelse premier Cameron, nu werkend bij de 'politieke startup' *Crowdpac*, geeft in *More Human* vele voorbeelden van de wijze waarop digitalisering van de overheid nieuwe en menselijke oplossingen mogelijk maakt.

Digitalisering biedt dus mogelijkheden om onze overheid krachtiger en de levens van mensen beter te maken. Tijdens de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen heb ik mooie voorbeelden gezien hoe een digitale dialoog nationaal en lokaal niveau en de mensen waar het om gaat verbond. Deze zijn zeer waardevol voor het werk op het Binnenhof en zeker ook voor het ministerie van Binnenlandse Zaken dat verantwoordelijk is voor het ontwikkelen van de digitale overheid.

Ze lijken mij dan ook zeer bruikbaar voor de Wet Digitale Overheid die binnenkort in de Tweede Kamer wordt behandeld.

J. Middendorp MSc MA is Tweede Kamerlid voor de VVD.

Groen liberalisme

We zijn uit de kast, nu vooruit!

door Bram Cool

In december 2017 schreef het *Het Financieele Dagblad* dat de VVD uit de kast is gekomen als milieupartij. Waar duurzaamheid in de vorige Tweede Kamerverkiezingen in 2012 voor de VVD eigenlijk geen thema was, was duurzaamheid, tezamen met verkeer, het belangrijkste thema in de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen. Ook onze kiezers vinden duurzaamheid inmiddels belangrijk. Zo is 79 procent van de kiezers van de VVD voorstander van uitbreiding van statiegeld naar kleine plastic flesjes en blikjes. Groen liberalisme is daarmee niet alleen belangrijk voor de wereld in het algemeen, maar ook voor de partij en onze kiezers in het bijzonder.

Deze *Liberaal Reflecties* gaan over groen liberalisme. Drie auteurs hebben artikelen geschreven die dit thema vanuit verschillende invalshoeken belichten. Marcel Wissenburg schrijft in zijn artikel *Groen liberalisme: twee geloven op één kussen?* over de historie en het (liberaal) filosofisch denkkader van duurzaamheid. Het is een erudiet artikel waarin de auteur ons in hoog tempo door het denkkader en de historie neemt. Wissenburg identificeert terecht dat de liberale milieupolitiek nog geen antwoorden heeft op de vooral internationale vraagstukken rond het inperken van sociaal economische vrijheden ten behoeve van klimaatbeleid. Hij sluit af met een oproep voor meer en fundamentele debat.

Het artikel van Paul Picauly, *Lokaal en liberaal klimaatbeleid*, geeft een leidraad voor groen liberale thema's in de gemeentelijke politiek. Hij stelt dat individuele bestuursorganen van de staat, dus rijk, provincie en gemeenten, een zelfstandige verantwoordelijkheid dragen in de uitvoer van duurzaam beleid. Daarnaast voert hij aan dat decentrale overheden jaarlijks 28 miljard euro investeren in infrastructuur waarmee juist lokale politiek een groot en zichtbaar instrumentarium heeft om duurzaamheid invulling te geven. Picauly sluit af met drie praktische handvatten voor lokale overheden om een liberaal duurzaam beleid te formuleren.

Tot slot vertelt Derk-Jan Haverkamp in zijn artikel *Een liberale aanpak is duurzaam* over de risico's van overheidssturing in de transitie naar een duurzame economie. Als liberaal waarschuwt hij voor overheidsinmenging door de varkenscyclus van verkiezingen die 'in het minst (on)gunstige geval tot een vierjaarlijkse bijstelling van de prioriteiten van beleid en overheidsbemoediging. Een betrouwbare overheid die niet op doelmaatregelen stuurde, vindt hij daarbij belangrijk.

Groen liberalisme binnen de VVD

Als voorvechter van groen liberalisme ben ik trots op onze partij. Eric Wiebes is inmiddels de vijfde VVD minister, na Leendert Ginjaar, Pieter Winsemius, Ed Nijpels en Henk Kamp, die uitvoering geeft aan een duurzaam beleid. En op een prachtige manier: die van 'gewoon doen'. Gekscherend hebben we als bestuur van het Thematisch Netwerk

Liberaal Groen ons recentelijk afgevraagd of het niet tijd was om het netwerk op te heffen omdat onze eerste doelstelling 'We erkennen het probleem en gaan de uitdaging aan' behaald is. Maar we zijn er nog niet. Sterker nog, het is tijd om er een tandje bij te zetten. Want voor het nakomen van de doelstellingen uit het klimaatakkoord, of het behalen van onze nog ambitieuzere doelstellingen van een CO₂-reductie van 49 procent in 2030 zijn forse investeringen nodig (*Het Financieele Dagblad* 2018).

Onderweg naar een nieuw quilibrium

Mark Rutte schreef in zijn *Pamflet van een optimist* al in 2008 dat 'Groen Rechts een manier van denken [is]. Eén die uitgaat van kansen en de vaststelling dat economie en milieu niet tegengesteld zijn'. De aanname hierin is dat de horizon van denken niet alleen over het nu, de huidige generatie, maar over aanzienlijk langer gaat. Of zoals gedefinieerd in het rapport *Our Common Future* (1987) dat de commissie Brundtland schreef, 'groei die voorziet in behoeften aan hulpbronnen van de huidige generatie zonder het vermogen van toekomstige generaties te compromitteren om in hun eigen behoeften te voorzien'.

Die aanname is belangrijk en heeft zwaarwegende implicaties. Adam Smith schreef in zijn *Wealth of Nations* al over de onzichtbare hand die de markt regeert en daarmee voor de meest optimale uitkomst voor alle actoren zorgt. Ik geloof dat vrijheid – vrijheid in de

markt en vrijheid om te innoveren – prima werkt binnen een bestaand equilibrium. Maar het werkt onvoldoende in transitie van een bestaand, naar een nieuw equilibrium. Daar zijn twee redenen voor. Ten eerste een verkeerde risico inschatting: mensen zijn risico avers op de korte termijn en onderschatten risico's op de lange termijn. Ten tweede zijn de transitiekosten te hoog voor het individu vanwege het 'agent-principle problem'. Ik ga kort in op die twee redenen.

Verkeerde risico-inschatting

De doelstelling uit de klimaatovereenkomst van Parijs is een reductie van broeikasgasen met tachtig procent in 2050 ten opzicht van het niveau van 1990. Om dat te halen is er actie nu nodig. Die opgave is een mooie illustratie van het dilemma tussen vrijheid en verantwoordelijkheid: vrijheid om nu te leven, maar wel binnen de kaders van het doorgeven van de aarde aan volgende generaties.

Het is een mooi voorbeeld van 'being greedy in the long run' (*Forbes* 2012). Een goede econoom antwoordt dan overigens 'but in the long run, we are all dead', een interpretatie van het werk van John Maynard Keynes. Maar het geeft wel het echte probleem aan, want onze kinderen en kleinkinderen zijn er dan nog wel. Voor de energietransitie naar een nieuw equilibrium hebben we overheidsinterventie nodig. En dan kunnen we afsluiten met de fameuze titel van Milton Friedmans boek: *There is no such thing as a free lunch* (1975), welke aanduidt dat we die

transitie allemaal gewoon door hogere belastingen moeten betalen, want alleen uit innovatie gaat die transitie helaas niet komen. We moeten nu pijn lijden om de levensvreugde van volgende generaties niet te beperken.

Hoge transitiekosten en investeringen

Naast de lange tijdshorizon zijn ook de kosten van transitie enorm. Hierin heeft de overheid een sturende rol. Innovatie bij wind op zee is een goed voorbeeld van een casus waarin de overheid een betrouwbare klant blijkt. Hoewel er eerst nog geld bij moest voor de productie, is er nu alleen nog een afnamegarantie nodig. Door als overheid betrouwbaar te zijn en lange termijn afspraken te maken, kan de markt innoveren. Was die overheid er niet geweest, dan hadden marktpartijen gewoon nog energie uit kolencentrales geleverd.

“... Door als overheid betrouwbaar te zijn en lange termijn afspraken te maken, kan de markt innoveren ...”

Naast de energietransitie, die mede door het klimaatakkoord van Parijs nu behoorlijk breed gedragen lijkt te worden, moeten we ook hard aan de slag met de transitie naar een circulaire economie. Dat is nu nog grotendeels een containerbegrip voor hippe mensen met spannende startups en voor beleidsmakers die dikke stukken schrijven. Echter, we moeten toe naar een economie die niet gebaseerd is op de kosten van extractie van grondstoffen, maar naar het hergebruik

van bestaande grondstoffen. Daarvoor is meer nodig dan statiegeld. Daarvoor moeten we grondig kijken naar bronbelasting, een herziening van ons belastingstelsel naar lagere kosten op arbeid, en mogelijk hogere op grondstoffen (Middelweerd 2018). Een mooi speelveld voor de liberaal, want de knoppen van het loonhuis, en die van bijvoorbeeld de BTW, liggen bij de politiek.

Tijd voor een fundamentele discussie over heilige huisjes

Gelukkig hebben we nog wel een paar heilige huisjes binnen de partij. Niet langer is dat de auto, want die innovatie wordt inmiddels door de markt zelf gedreven. Het betreft wel de discussie over voedsel, want voedsel heeft 20 à 35 procent aandeel in de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen (Voedingscentrum 2018). Ook hebben we een verantwoordelijkheid te nemen die 's lands grenzen overstijgt, bijvoorbeeld in de discussie over de belasting op kerosine voor vliegtuigen (zie bijvoorbeeld: *Het Financieele Dagblad* 2017).

En daarmee komt het laatste heilige huisje in zicht. In alle bovenstaande discussies gaat het over P in het sommetje $P \times Q$. Q gaat dan over het volume, in ons sommetje het aantal mensen. We zijn nu met zo'n 7,5 miljard wereldbewoners en dat zal vermoedelijk stijgen naar circa 10 miljard in 2050 (Roser 2017). Het beperken van Q, dus minder groei van het aantal mensen, is iets waar we een mening over moeten vormen. Dit is een onderwerp waar ik persoonlijk grote moeite heb omdat het direct indruist tegen de

vrijheid om een gezin te stichten. Iets wat een primaire levensbehoefte is en één van de rechten van de mens. Echter, dat ontslaat ons nog niet van de verantwoordelijkheid om een zuivere afweging te maken. Gelukkig heeft Frits Bolkestein alvast de bal voorgezet, zij het met een de motivatie van het beperken van migratie (Bolkestein 2018). En waar mensen (Q) leven, heeft op het sommetje $P \times Q$ maar beperkte invloed. Voor de groen liberale discussie gaat het niet om locatie, als wel om het kwantum Q. Die discussie moeten we hebben. Binnen onze partij zal dat hopelijk niet gaan over dingen verbieden, maar wel over stimuli (nudging) en educatie verschaffen.

Tijd om de degens te kruisen, er moeten wat kogels door de kerk

Nu we uit de kast zijn en we ongegeneerd groen liberaal kunnen spreken en acteren, is het tijd om een fundamenteel debat aan te gaan. Over het verduurzamen van het belastingstelsel, hoe innovatie te stimuleren zodat we als BV Nederland een extra been hebben om op te staan, en natuurlijk over Q in het sommetje $P \times Q$. De liberale basisbeginselen Vrijheid en Verantwoordelijkheid vormen daar een prachtige basis voor.

B. Cool MBA is bestuurslid van het thematische netwerk Liberaal Groen van de VVD

Literatuurlijst

- Biderman, C., 'The benefits of Being Long-Term Greedy', *Forbes*, 1 maart 2012, URL:

<https://www.forbes.com/sites/investor/2012/03/01/the-benefits-of-being-long-term-greedy/#59d06663689d>, geraadpleegd op 4 april 2018.

- Bolkestein, F., 'Immigratie afremmen kan maar op één manier', *NRC*, 10 januari 2018, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/01/10/immigratie-afremmen-kan-maar-op-een-ma-nier-a1587809>, geraadpleegd op 4 april 2018.
- 'Vliegen is nu te goedkoop en dat moet worden aangepakt', *Het Financieele Dagblad*, 17 augustus 2017.
- 'De VVD is uit de kast gekomen als milieupartij', *Het Financieele Dagblad*, 23 december 2017.
- 'Rutte en Macron samen op de bres voor hogere CO2-beperking', *Het Financieele Dagblad*, 22 maart 2018.
- 'Wiebes maakt maandag winnaar bekend van eerste subsidie-loze windpark op zee', *Het Financieele Dagblad*, 18 maart 2018.
- Friedman, M., *There is no such thing as a free lunch: essays on public policy*, Chicago, 1975.
- 'Meerderheid van de vier regeringspartijen is voor uitbreiding statiegeld', *GfK*, 9 maart 2018, URL: <http://www.gfk.com/insights/news/meerderheid-kiezers-van-de-vier-regeringspartijen-is-voor-uitbreiding-statiegeld/#contact-form>, geraadpleegd op 4 april 2018.

- Middelweerd, H., *Het belastingstelsel: een essentieel puzzelstuk in de transitie naar een circulaire economie*, 14 maart 2018, URL: <https://www.duurzaambedrijfsleven.nl/circulaire-economie/27607/het-belastingstelsel-een-essentieel-puzzelstuk-in-de-transitie-naar-een-circulaire-economie>, geraadpleegd op 4 april 2018.
- 'Milieu en verkeer belangrijkste thema's bij verkiezing gemeenteraden', *Nu.nl/ANP*, 10 maart 2018, URL: <https://www.nu.nl/gemeenteraadsverkiezingen-2018/5169293/milieu-en-verkeer-belangrijkste-themas-bij-verkiezing-gemeenteraden.html>, geraadpleegd op 4 april 2018.
- Roser, M., *Future Population Growth*, 2017, URL: <https://ourworldindata.org/future-population-growth>, geraadpleegd op 4 april 2018.
- Rutte, M., *Pamflet van een optimist*, Den Haag, 2008.
- Voedingscentrum, Feiten en cijfers over duurzaam eten, URL: <http://www.voedingscentrum.nl/Assets/Uploads/Documents/Professionals%20-%20Duurzaamheid/Volwassenen-duurzaametenendrinkenfeitenencijfers.pdf>, geraadpleegd op 4 april 2018.
- VVD liberaal groen, *De acht beginselen van liberaal groen*, 2018, URL: www.liberaal-groen.nl/standpunten/, geraadpleegd op 4 april 2018.
- World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.

Liberaal en groen: twee geloven op een kussen?

door Marcel Wissenburg

Met het economisch herstel keert ook het politieke draagvlak voor milieubeleid terug – getuige het regeerakkoord, waarin met name klimaatbeleid ruim plaats is toebedeeld. Het morele draagvlak was er altijd, milieu bleef belangrijk, maar het was (zeker in liberale kringen) even iets minder dringend dan het dagelijks brood.

Nu is de verhouding tussen liberale politiek en milieupolitiek nooit de makkelijkste geweest. Liberale politiek staat voor vrijheid, inclusief vrijheid van levensstijl en daarmee de vrijheid om te consumeren, ze staat voor productontwikkeling en verdeling via de democratie van de markt, en ze begrijpt het milieu in de eerste plaats als een verzameling schaarse hulpbronnen (en in de tweede plaats als een verzameling nog onontdekte

hulpbronnen). Milieupolitiek, of ze nu door links of rechts wordt gepropageerd, wordt toch vooral geassocieerd met, en verwoord in termen van, eindigheid, matigheid, spaarzaamheid: minder, minder, minder. Waar de doorsnee *environmental justice warrior* oplossingen aan de vraagzijde zoekt in besparen en consuminderen, denkt de liberaal eerder aan de aanbodzijde: nieuwe wetenschap, nieuwe en slimme technologieën, nieuwe en efficiënter gebruikte hulpbronnen.

En toch zijn het uitgerekend twee liberalen geweest, Winsemius en Nijpels, die het Nederlandse milieubeleid wereldwijd beroemd en in wetenschappelijke kringen tot rolmodel maakten. Een liberale milieupolitiek is dus geen contradictio in terminis – het is gewoon iets anders (en vooral iets meer) dan schraperig rentmeesterschap. Maar het gloriejperk van het groene liberalisme ligt

inmiddels wel een kwart eeuw en een wereldwijde crisis achter ons. De politieke wereld is veranderd, en de milieuproblemen zijn (ingrijpend) veranderd – een moment van reflectie op de uitgangspunten van liberale milieupolitiek is gepast.

Oude waarden en gedachten

‘Het milieu’ werd in de jaren 1960 een maatschappelijk en vervolgens politiek issue dankzij boeken als Rachel Carlsons *Silent Spring* (1962, over de gevaren van DDT) en Paul en Anna Ehrlichs *The Population Bomb* (1968, over de bevolkingsexplosie). Al direct tekenden zich twee filosofische scholen af (cf. Dobson 2007), die tot de dag van vandaag herkenbaar zijn in alle milieupolitiek: *ecologism* (*‘dark green’*) waarin de natuur wordt begrepen als een in zichzelf waardevol ecologisch systeem waarvan de mens deel uitmaakt en afhankelijk is, en *environmentalism* (*‘light green’*) waarin een scherp onderscheid wordt gemaakt tussen de mens als gebruiker en de leefomgeving (milieu, environment) als verzamelde hulpbronnen.

Beide scholen verschillen zowel in hun ontologie (*‘hoe zit het’*) als ethiek (*‘wat heeft waarde’*). De ecologist denkt in termen van een biologisch systeem dat uit zichzelf naar evenwicht of harmonie *‘streeft’*, een term die welhaast een bewustzijn, iets *‘wezenlijks’*, achter het systeem suggereert. De vroege ecologisten flirtten graag met de zogeheten Gaia-hypothese: Gaia (de Oermoeder) zal bedreigingen van haar gezondheid als infecties benaderen en het virus proberen

uit te roeien. Tegenwoordig is die harmoniegedachte vervangen door het dynamischer begrip *resilience* (Thiele 2016), veerkracht, dat met adaptatie en evolutie verenigbaar is. De ethische kant van het ecologisme heet ecocentrisme: voor de ecologist heeft *‘de natuur’* een waarde die onafhankelijk is van de betekenis of gebruikswaarde die ze voor ons mensen heeft – vaak aangeduid als intrinsieke waarde.

Voor de milieudenker daarentegen kunnen mensen en omgeving onderscheiden en zelfs gescheiden worden; de mens is niet van één bepaald ecosysteem afhankelijk, noch per se van een *‘natuurlijk’* ontstaan en opererend systeem, zelfs niet van enige specifiek aardse ecologie. De leefomgeving kan wetenschappelijk verantwoord gestuurd, aangepast, herontworpen worden – met mate. Het zal duidelijk zijn dat de milieudenker aan het milieu eindeloos veel vormen van waarde kan toekennen (van *down to earth* levensmiddelen tot esthetische extase) – behalve intrinsieke waarde. Vaak wordt de ethiek van de milieudenker gekarakteriseerd als antropocentrisch (= de belangen van de mens centraal) maar er zijn ook zoöcentristen (voor wie alle dieren tellen) en pathocentristen (voor wie alle wezens met gevoel tellen).

Het is verleidelijk te geloven dat groene partijen en organisaties ecologisch denken – verleidelijk maar vrijwel altijd onjuist. Om het Nederlands politiek spectrum als illustratie te gebruiken: geen partij van VVD tot GroenLinks, en geen beweging van

Greenpeace tot Natuurmonumenten verwerpt principieel het milieudenken. Tegelijk schrikt vermoedelijk zelfs de meest keiharde fan van de volledige onderwerping van de natuur aan de mens terug van de ultieme (en nauwelijks nog hypothetische) consequenties van milieudenken: een wereld waarin alle bomen worden vervangen door plastic imitaties die net iets efficiënter zijn in het omzetten van CO₂ in O₂ gaat intuïtief toch te ver (Wissenburg 2005). Partijen en organisaties onderscheiden zich als meer of minder environmentalist en door, in vergelijking met andere maatschappelijke kwesties, meer of minder prioriteit aan individuele milieuproblemen te geven – ze verschillen onderling meer dan dat ze principieel tegengesteld zijn. Wie een echte orthodoxe ecologische beweging zoekt, kan mogelijk alleen bij de minikosmos van GroenFront! (Earth First!) terecht.

Hoewel er een hele school liberale en liberarische filosofen is die betoogt dat strikt ecocentrisme en ecologisme als persoonlijke levenshouding perfect verenigbaar zijn met een liberale politieke overtuiging (zie bv. Scriven 1997), is ook duidelijk dat een ecologisch politiek systeem, zich beroepend op die mysterieuze ‘intrinsieke waarde’ van de natuur, even liberaal is als een theocratie. Als we ecologisme als een geloofsovertuiging of een ‘ietsisme’ moeten kwalificeren, dan verdient Gaia door liberalen als elke godheid (van Jahweh tot Vliegend Spaghettimonster) behandeld te worden – als irrelevant voor de publieke zaak.

Duurzaamheid en wetenschap

Het beroemde rapport *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome uit 1972 (Meadows et al. 1972) transformeerde het milieudebat. Vanaf dat moment ging het in de eerste plaats om de eindige, niet of slechts traag hernieuwbare hulpbronnen van een eindige aarde; alle milieuproblemen van afnemende biodiversiteit via eutrofiëring tot klimaatverandering worden sindsdien ‘vertaald’ tot ze kunnen worden begrepen als een in essentie economische (in de oerbetekenis van huishoudelijke) kwestie: het beheer en de eerlijke verdeling van deze eindige hulpbronnen.

Als technische en politieke leidraad voor de aanpak van deze beheerskwestie werd al snel het begrip duurzaamheid (sustainability, Nachhaligkeit) geïntroduceerd. Wereldberoemd is inmiddels de omschrijving van duurzame groei uit het zogeheten Brundtland-rapport (*World Commission on Environment and Development* 1987): groei die voorziet in de behoeften aan hulpbronnen van de huidige generatie zonder het vermogen van toekomstige generaties te compromitteren om in hun eigen behoeften te voorzien.

De Brundtland definitie is niet onomstreden, en de kritiek heeft in een woud van meer dan 200 alternatieve omschrijvingen van duurzaamheid geresulteerd. Brundtland spreekt (bijvoorbeeld) over behoeften (Engels: *needs*), wat suggereert dat iemand ergens vastlegt wat als behoefte en wat als luxe geldt; ze spreekt over hulpbronnen, wat een wel erg materialistische waardering van de natuur

suggereert; ze lijkt te veronderstellen dat hulpbronnen gemeenschappelijk bezit zijn en planmatig toegewezen kunnen worden; voor dieren is in deze definitie geen plaats anders dan als hulpbron (=als plofkip); het lijkt of alle (eindige) hulpbronnen met alle (oneindig vele) toekomstige generaties gelijk gedeeld moeten worden, en 1 gedeeld door oneindig is praktisch 0 – enzovoort.

Liberaal georiënteerde milieufilosofen proberen deze mogelijke valkuilen zoveel mogelijk te vermijden door wat ruimere definities van duurzaamheid te gebruiken. Centraal staan daarin de zorg voor toekomstige generaties, de vrijheid een leven naar eigen inzicht te leiden voor zover dat verenigbaar is met een gelijke vrijheid voor andere generatiegenoten, en de verplichting volgende generaties (ruime versie) eenzelfde vrijheid te garanderen of (strikte versie) een minimum aan vrijheid te garanderen, voldoende voor een menswaardig bestaan.

“... geen partij van VVD tot Groen-Links, en geen beweging van Greenpeace tot Natuurmonumenten verwerpt principieel het milieudenken ...”

De Brundtland definitie mag gaten vertonen, daarom omstreden zijn en concurrentie hebben van alternatieve concepties van duurzaamheid – dat doet echter niets af aan de praktische waarde van het idee duurzaamheid op zich. We ontwikkelen en verbeteren concepties nu eenmaal in de loop der tijd,

door *trial and error* wijzer wordend. De meter is ook allang niet meer een metalen staaf, een tien miljoenste van de afstand van de Noordpool tot de evenaar, of een functie van de golflengte van krypton.

Debat over maatstaven zegt niets over de waarde van een idee op zich: dit geldt ook voor twee andere centrale concepten in de milieupolitiek, de *ecologische voetafdruk* (waarvan minstens zes verschillende versies bestaan, zie bijvoorbeeld de site footprint-network.org) en de indicatoren voor *klimaatverandering* die de Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) gebruikt. Dat de wetenschap twist over (niet ‘de juiste’, want zoiets bestaat niet in de wetenschap, maar) betere en alternatieve maten voor duurzaamheid, milieubeslag of klimaatverandering lijkt politici er soms toe aan te zetten die concepten zelf als omstreden, ‘dus’ onbewezen en ‘dus’ onjuist af te wijzen – zoals bijvoorbeeld Vaclav Klaus’ *Blauwe planeet (Niet groen)* uit 2010 suggereert. Om de onder liberalen terecht populaire wetenschapsfilosoof Karl Popper (1957/2002, 1984/1945) nog maar eens in te zetten: een rationele houding jegens onzekerheid over maatstaven is niet ‘niets doen’ maar vragen met welke maatstaven het best vorm kan worden gegeven aan een beleid dat het risico op desastreuze consequenties aanvaardbaar terugdringt.¹

De vraag die ik nog onbeantwoord heb gelaten is *waarom* duurzaamheid dan wel zo’n waardevol begrip is – en het antwoord daarop is eigenlijk simpel: toekomstige generaties

(cf. Thiele 2016). Dat de aarde eindig is, is op zich geen reden ook maar een moment te aarzelen bij het oppeuzelen van de planeet. Eindig of niet, de aarde is groot en rijk genoeg om het leven van elk nu bestaand individu tot zijn of haar laatste dag met één groot feest van lust, vraatzucht en vernielzucht te kunnen vullen. En de laatste doet het licht uit. Persoonlijke voorkeuren voor een leven van spaarzaamheid en matigheid zijn geen moreel sluitende gronden anderen tot zo'n bescheiden leven te dwingen. De enige legitieme grond, in elk geval voor liberalen, om grenzen aan de consumptie te stellen moet voortkomen uit John Stuart Mills *harm principle*: wees vrij om te doen wat je wilt zolang je anderen geen fysieke schade toebrengt. En dat (schade toebrengen) is precies wat er gebeurt wanneer onze generaties het leven voor degenen die na ons komen en die zich daar nu niet tegen kunnen verzetten, onleefbaar maken. Ook hier geldt weer dat de precieze omschrijving van de aard en omvang van onze verplichtingen aan toekomstige generaties een kwestie van filosofisch debat is (zie bv. Wissenburg 2010) – maar dat doet niets af aan het gegeven dat wie om toekomstige generaties geeft, wie ze creëert, of wie ze wil creëren, ook om duurzaamheid moet geven.

Alternatieven voor duurzaamheid als 'leidend beginsel' voor milieupolitiek zijn er eigenlijk niet. Wat als alternatieven wordt gepresenteerd is namelijk in zekere zin enkel 'duurzaamheid-plus': duurzaamheid met iets extra's. Het in Christelijke kringen populaire rentmeesterschap maakt duurzaamheid een

plicht jegens, uiteindelijk, God, maar geeft geen concreter richtlijnen, geen blauwdruk, aan de rentmeester. In het ecologisme is 'ecologische duurzaamheid' de standaard (cf. Dobson 1998): duurzaamheid die zowel de belangen van mens en maatschappij als de eindige veerkracht van het ecosysteem respecteert. Rentmeesterschap voert, net als intelligent design in de evolutieleer en creationisme in de kosmologie, een wetenschappelijk gezien overbodige entiteit toe. *Nous n'avons pas besoin de cette hypothèse*. Ecologisme beoogt misschien nog een wetenschappelijk toetsbare dimensie toe te voegen – maar haalt daarmee weer wel de quasi-religieuze intrinsieke waarde van de natuur aan boord.

Klimaatverandering en het Antropoceen

Bijna een eeuw geleden werd voor het eerst gewaarschuwd voor de (toen nog theoretische) effecten van de door industrialisering exponentieel toegenomen uitstoot van wat nu heet broeikasgassen op het klimaat (*Washington Post* 1922). Inmiddels is er geen ontkomen (of ontkennen) meer aan.

De welbekende vijfjaarlijkse IPCC rapporten over klimaatverandering² worden in de loop der tijd niet vrolijker, wel preciezer en beter onderbouwd, enerzijds door te leren van kritiek (*trial and error*), anderzijds door cumulatieve en uitwisseling van kennis. Uit de samenwerking tussen de verschillende (natuur) wetenschappelijke disciplines die zich met de oorzaken en gevolgen van klimatologische

fluctuaties bezighouden (en die onder meer onder de VN-paraplu van IPCC bijeenkomen) is inmiddels de transdisciplinaire *earth science* ontstaan, de studie van *earth system*, de aarde als één geologisch, klimatologisch, chemisch, fysisch en biologisch geheel (Lenton 2016, Hamilton 2017).

Van een groep wetenschappers die aan de oorsprong van klimaatonderzoek, IPCC en *earth science* staat, waaronder de bekendste de Nederlandse Nobelprijswinnaar Paul Crutzen is, stamt ook het nieuwste *key concept* in klimaatonderzoek: het Antropoceen, vernoemd naar de *antropos*, de mens. Het Antropoceen wordt gepresenteerd als een geologisch tijdperk zoals elk ander (Mioceen, Pleistoceen, Holocene, etc.), steeds beginnend met een geologisch aantoonbare breuk in klimaat en ecosysteem – met één verschil: de jongste breuk³ wordt in verband gebracht met menselijke activiteit. Er zijn ten minste drie *narratives* van het Antropoceen: een waarin de breuk samenhangt met de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw, een waarin de industriële revolutie (vanaf circa 1750) de breuk vormt, en een waarin het Antropoceen begint met Hiroshima – de scherpe lijn die de radioactieve fall-out sinds 1945 in het bodemarchief heeft achtergelaten is natuurlijk wel heel sprekend.

Het klimaat verandert en de vraag van onze tijd is wat we daaraan kunnen doen. De simpelste oplossing is natuurlijk: afremmen van de productie van broeikasgassen door

ontmoediging oftewel (nog simpeler gezegd) 'de vervuiler betaalt' – niet voor niets een van de acht beginselen van Liberaal Groen binnen de VVD.

Helaas is dit misschien té simpel – om minstens vijf redenen. Ten eerste: bij klimaatverandering is nog steeds onduidelijk in hoeverre 'de mens' verantwoordelijk is; autonome chemische en biologische processen (om van de zon zelf niet eens te spreken) dragen ook bij aan opwarming. Voor zover de mens verantwoordelijkheid draagt is, ten tweede, onduidelijk welke actoren verantwoordelijkheid dragen precies waarvoor – moeten we de grote vervuilers VS en China aankijken of ook Liechtenstein of Gambia, wier bijdragen precies genoeg kunnen zijn om het 'tipping point' van onomkeerbare opwarming te bereiken? Onduidelijk (want moreel en politiek uiterst omstreden) is, ten derde, of actoren met de kennis van nu iets te verwijten valt voor hun vroeger handelen, en zelfs als men beter had kunnen weten (zie de *Washington Post* van 1922) – hadden pakweg China en India überhaupt een keuze? Hadden en hebben zij niet een morele plicht het welzijn van de huidige generaties voor toekomstige te laten gaan? Punt vier: wie is hier nu *precies* de vervuiler? De producent, de consument, de burger, de overheid – allen 'laten ze het gebeuren'. En ten slotte: de vervuiler betaalt niet automatisch (om dat te garanderen moet de overheid om de hoek komen kijken) en de respons op belasten of beboeten is niet noodzakelijk minder vervuilen - elders of anders vervuilen, of de kosten doorschuiven,

zijn even rationele antwoorden.

Er is, kortom, meer beleid nodig dan prijs-beleid alleen: *sticks and carrots*, emissiesystemen, besparende technologieën, duurzame energie etc. IPCC-rapporten bestaan niet voor niets uit drie delen: een beschrijving van de natuurwetenschappelijke data, een van de verwachte sociaal-economische effecten, en een vol aanbevelingen voor ‘mitigatie en adaptatie’, ofwel remmen en aanpassen. Helaas – zowel de puur ‘technologische’ oplossingen (van herbebossing en duurzame energie tot science-fictionachtige vormen van *geo-engineering*) als de sociaal-economische (emissierechten, terugdringen bevolkingsgroei, internationale coöperatie) aanbevelingen van IPCC zijn lang niet altijd realistisch (Wissenburg 2018). Onder de auteurs van de ‘derde delen’ heerst soms grenzeloos optimisme over de haalbaarheid en wenselijkheid van de bestrijding van opwarming – terwijl lang niet elk land en lang niet elke groep daar belang bij heeft (denk aan de onmetelijke hoeveelheden grondstoffen die beschikbaar komen nu de polen smelten en de permafrost verdwijnt), en terwijl klimaatbeleid ook zeker niet per definitie goedkoper is dan een klimaatoorlog (Lee 2009).

Het meest verontrustend (en hier waar-schuwt Klaus (2010) terecht) zijn misschien nog wel de beleidsadviezen van de oude garde van klimaatwetenschappers rond Crutzen – waar global governance (op zich al een schrikbeeld voor een Popperiaan) vaak gelijkgesteld wordt met regering door experts,

en dan liefst vooral natuurwetenschappers. In dergelijke adviezen komen termen als democratie, diversiteit, rechten of vrijheid niet voor. Liberale milieupolitiek ontbeert echter tot op heden een creatief antwoord op dergelijke pleidooien voor het wereldwijd ondergeschikt maken van alle sociaaleconomisch beleid aan klimaatbeleid, pleidooien die in verwaterde vorm zelfs doorklinken in de politieke aanbevelingen van IPCC.

Nieuwe elan

Trial and error: uit de onvolkomenheden en onwenselijkheden van de boven besproken strategieën valt het nodige te leren over een eigentijds liberaal milieubeleid. Wat liberalen zeker niet kunnen en zullen willen is technocratie op globale schaal, omdat elke vorm van ‘utopian engineering’ tot spectaculair mislukken gedoemd is, omdat het politiek naïef is te geloven in een ondubbelzinnig globaal gemeenschappelijk klimaatbelang, en omdat het de mogelijkheid het leven naar eigen inzicht vorm te geven (vrijheid én democratie) opoffert aan blinde voortplantingsdrift (de nog niet bestaande toekomstige generaties). Maar struisvogelpolitiek is even kansloos – ‘duurzaamheid in één land’, om op een slogan van Stalin te variëren, is gewoon empirisch onmogelijk.

Klimaatbeleid vereist hoe dan ook internationale samenwerking en kan, spijtig genoeg, niet anders dan leiden tot lokale interventie, tot overheden die regels opleggen en handhaven. Het midden tussen beide uitersten zouden we kunnen omschrijven als ‘zacht

republicanisme van staten’: een internationale gemeenschap waaraan naties actief deelnemen, internationale organisaties die door checks en balances en machtscheiding van autocratisch optreden weerhouden worden, en ten grondslag hieraan het moderne liberale begrip van soevereiniteit als een plicht de eigen burgers te beschermen, niet een recht ze onvoorwaardelijk te overheersen (Wissenburg 2018).

Het milieu staat net zo min ‘ten dienste aan’ de gemeenschap als de economie (een klassieke communistische assumptie) – beide *zijn* aspecten van de gemeenschap. Liberaal economisch beleid is nooit, noch was het ooit, laissez-faire – het is het weloverwogen vormen en in stand houden van een huishouding die flexibel en autonoom functioneert, en ‘empowering’ uitwerkt. Liberaal milieubeleid streeft diezelfde doelen na: geen laissez-faire kortzichtige uitbuiting van het milieu, maar ook geen onderschikking van de mens aan de natuur, en evenmin megalomane utopische planning – in plaats daarvan verantwoordelijkheid nemen voor het verstandig dus voorzichtig ontwerpen van onze per definitie kunstmatige leefomgeving. Om het concreter te zeggen: zoals voor alle beleid ooit financiële haalbaarheid als eis is gesteld, zo zou duurzaamheid dat ook moeten zijn.

Desondanks is duurzaamheid niet enig zaligmakend. Op sommige terreinen (met name energie) is duurzaamheid, in de zin van een minimaal beslag op niet-vernieuwbare hulpbronnen tegen een acceptabele prijs,

mogelijk – maar dat geldt zeker niet voor ons hele milieubeslag. We leven enerzijds uiteindelijk echt op een eindige aarde, terwijl het anderzijds volstrekt absurd is te verwachten dat Westerse en Noordelijke samenlevingen bereid kunnen worden gevonden, bij de huidige stand der technologie, binnen een of twee generaties hun ecologische voetafdruk (en consumptie, welvaart en welzijn) terug te brengen tot dat van de gemiddelde burger van Sierra Leone⁴, of de bevolking met twintig tot vijftig procent te doen krimpen. En het is minstens zo absurd (om niet te zeggen immoreel) te verwachten dat niet-Westerse landen de droom willen opgeven hun burgers ooit een meer dan minimaal levenswaardig bestaan te bieden.

“... Het milieu staat net zo min ‘ten dienste aan’ de gemeenschap als de economie (een klassieke communistische assumptie) – beide zijn aspecten van de gemeenschap ...”

Zoals de onorthodoxe Zweedse politiek theoreticus Rasmus Karlsson (2017) recent betoogde, is het Antropoceen alleen te overleven door meer en anders te kiezen dan voor consuminderen, duurzaamheid en zuinigheid; het lukt alleen door te investeren in schone alternatieven die behoud van en zelfs groei in welvaart en welzijn mogelijk maken. In zijn woorden: ‘...rather than demonizing the use of fossil fuel or provoking cultural wars through draconic carbon taxation, it seems more productive to ensure that clean energy become absolutely cheaper and abun-

dant for everyone through public innovation' (Karlsson 2017: 242).

Dit alles sluit naadloos aan op liberale ideeën over een slimme mix van markt, ondernemen en (vanuit een overheid) sturen, straffen en belonen, en op radicale innovatie als de motor van economische ontwikkeling. Maar Karlsson pleit ook voor juist grotere onafhankelijkheid van het wetenschappelijk onderzoek van kortzichtige maatschappelijke belangen en bevestigingen – nogal een breuk met bizarre constructies als onze Wetenschapsagenda. Karlsson wijst verder op de noodzaak serieus te investeren in ruimtevaart en exploitatie van de ruimte, nu dit betaalbaar en commercieel interessant begint te worden. In de ruimte liggen de grenzen aan de groei heel wat verder weg.

Rest nog een laatste heilig huisje om te slopen: de kinderswens. De roep om duurzaamheid komt voort uit de zorg voor toekomstige generaties. Het realiseren van duurzaamheid betekent echter, ten minste deels, het belasten van burgers die geen nageslacht (wensen te) verwekken ten gunste van burgers die dat wel doen (Wissenburg 2010). Vanuit liberaal perspectief is het wenselijk dat voortplanting een vrije keuze is, niet gehinderd door biologische en medische obstakels maar evenmin door politieke, economische, sociale of culturele pressie. De verantwoordelijkheid voor die keuze, maar ook voor de consequenties ervan, hoort dus bij de ouders te liggen – vrij naar een bekende slogan: de voortplanter betaalt. Om de keuze voor

voortplanting een werkelijk vrije keuze te maken zijn ten minste twee dingen nodig. Ten eerste moet overheidsbeleid niet eenzijdig lasten verschuiven naar derden, en vrij zijn van vormen van 'nudging' die verleiden tot voortplanting.⁵ Ten tweede is een cultuuromslag nodig, te vergelijken met de bevrijdende seksuele revolutie van de laatste veertig jaar, die voortplanting een weloverwogen besluit maakt in plaats van een keuze uit traditie of gemak – 'het hoort erbij', 'het is waarvoor we op de wereld zijn', 'het maakt ons compleet', 'het vult een leegte die Netflix niet langer opvult'.

Conclusie

Een nieuw kabinet met twee liberale partijen, een regeerakkoord met een forse paragraaf 'Nederland wordt duurzaam', een overheid die zich voorneemt leiding te geven aan de energietransitie, het halen van alle klimaatdoelen, de 'vergroening' van de economie en het inspireren van duurzaamheid in (vooral) de energiesector – is er überhaupt nog reflectie op onze milieuplannen nodig? Is het niet tijd gewoon de handen uit de mouwen te steken en aan de slag te gaan?

Politici en beleidsmakers willen dingen gedaan krijgen. Gegeven een doel waarover een consensus is geformuleerd, gaat het hun erom dat doel zo efficiënt en effectief mogelijk te realiseren – de socioloog Max Weber doopte dat doelrationaliteit. Alleen al daarom zijn ze vrijwel nooit gelukkig met wetenschappelijke inbreng: nieuw onderzoek brengt vrijwel altijd twijfel en onzekerheid

over zeker veronderstelde feiten en robuust geachte maten en instrumenten. Met dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien dat er nog fundamenteeler, irriterender, pijnlijker vragen gesteld moeten worden, vragen vanuit de waarde- of reflexieve rationaliteit: vragen naar de wenselijkheid van de ultieme beleidsdoelen. Als er één ding is dat groen liberalisme onderscheidend kan maken, dan is het wel dat haar doelen in vrijheid en verantwoordelijkheid worden doordacht en niet tot totem of taboe worden verheven.

Prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Literatuurlijst

- Anthropocene, *Info*, URL: <http://www.anthropocene.info>, geraadpleegd op 27 december 2017.
- Carlson, R., *Silent Spring*, Boston, 2002.
- Dobson, A., *Justice and the Environment: Conceptions of Environmental Sustainability and Theories of Distributive Justice*, Oxford, 1998.
- Dobson, A., *Green Political Thought*, London, 2007.
- Ecomodernist, *Manifesto*, URL: <http://www.ecomodernism.org/manifesto-english/>, geraadpleegd op 1 januari 2018.
- Ehrlich, P., *The Population Bomb*, New York, 1986.
- Footprint Network, *Interactive map of ecological footprints for 2016*, URL: https://www.footprintnetwork.org/content/documents/ecological_footprint_nations/, geraadpleegd op 1 januari 2018.
- Hamilton, C., *Defiant Earth. The Fate of Humans in the Anthropocene*, Cambridge, 2017.
- Karlsson, R., 'Expanding Opportunity in the Anthropocene', *Ethics, Politics & Environment* 2017, 20 vol., pp. 240-242.
- Klaus, V., *Blauwe planeet (Niet groen)*, Soesterberg, 2010.
- Lee, J.R., *Climate Change and Armed Conflict: Hot and Cold Wars*, London, 2009.
- Lenton, T., *Earth System Science. A Very Short Introduction*, Oxford, 2016.
- Meadows, D. et al., *Grenzen aan de Groei*, Amsterdam, 2008.
- Popper, K.R., *The Open Society and Its Enemies*, Volume I: Plato, London, 1984.
- Popper, K.R., *The Poverty of Historicism*, London, 2002.
- Scriven, T., *Wrongness, Wisdom and Wilderness: Towards a Libertarian Theory of Ethics and the Environment*, Albany, 1997.
- Thaler, R., Sunstein, C., *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*, London, 2008.

- Thiele, L.P., *Sustainability*, Cambridge, 2016.
- ‘Arctic Ocean getting warm; seals vanish and icebergs melt’, *Washington Post*, 2 November 1922, URL: <https://www.snopes.com/politics/science/globalwarming1922.asp>, geraadpleegd op 27 december 2017.
- Wissenburg, M.L.J., *Mens, natuur en onderwerping. Een humanistisch perspectief op de intrinsieke waarde van de natuur. Inaugurale rede*, Wageningen, 2005.
- Wissenburg, M.L.J., ‘Parenting and Intergenerational Justice: Why Collective Obligations Towards Future Generations Take Second Place To Individual Responsibility’, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 2010, 24, pp. 557-573.
- Wissenburg, M.L.J., ‘The Anthropocene and the Republic’, paper voor de ECPR Joint Sessions of Workshops, Nicosia, 2018.
- World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.

1. Een Popperiaanse formulering van het zogeheten voorzorgsbeginsel (precautionary principle); vgl. Popper 1984/1945 p. 158n2.

2. De term ‘climate change’ werd geïntroduceerd als alternatief voor het veel verontrustender (en gekleurd) klinkende ‘global warming’. Inmiddels spreken geëngageerde klimaatwetenschappers overigens ook over ‘global weirding’ omdat klimaatverandering niet alleen als opwarming verschijnt maar ook andere, extreme vormen aanneemt.

3. Gekenmerkt door o.a. scherpe en exponentieel toe-

nemende opwarming en de zogeheten Sixth Extinction, de zesde episode van massaal uitsterven van diersoorten. Voor nogal suggestieve illustraties, zie de tabellen waarmee de advocaten van het idee van een Antropoceen het verband leggen tussen menselijke activiteit en klimaatverandering: <http://www.anthropocene.info/great-acceleration.php>.

4. Sierra Leone, Mali, Somalië, Botswana, Laos en Honduras vertoonden in 2016 een ‘ecological deficit’ van 0,0-0,1%. Oekraïne deed het met een overschot van 0,7% overigens ook verrassend goed.

5. De term ‘nudging’ (zachtjes duwen) staat centraal in het werk van Nobelprijswinnaar economie Richard Thaler en politiek theoreticus Cass Sunstein (2008): zij betogen dat het legitiem is burgers indirect te duwen in de richting van de verstandige keuzes die ze ‘onder de juiste omstandigheden’ zelf ook zouden willen maken. Een lift achter een trappartij bouwen stimuleert gezond gedrag zonder de omweg van debat en reflectie – ergo ook zonder de burger een kans te geven zelf te bepalen wat ‘verstandig’ of ‘gezond’ is.

Lokaal liberaal klimaatbeleid

door Paul Picauly

Onze aarde warmt langzaam op. Eén van de belangrijkste oorzaken is menselijk handelen (Compendium voor de leefomgeving 2009). Door fossiele brandstoffen te gebruiken om in onze energiebehoefte te voorzien, stoten we grote hoeveelheden broeikasgassen uit die vervolgens warmte vasthouden in onze atmosfeer. De uitstoot van het broeikasgas CO₂ is daarbij de afgelopen jaren dusdanig toegenomen – van vijftien gigaton in 1970 naar 49,3 gigaton in 2016 (KNMI 2017; Planbureau voor de leefomgeving 2017) – dat ons klimaat verandert en de leefbaarheid in het geding raakt. De zeespiegel stijgt, grondstoffen worden schaarser en we hebben te maken met grilligere weersomstandigheden zoals stortbuien en langdurige neerslag (Ministerie van Infrastructuur en Milieu & Ministerie van Economische Zaken 2017).

Dat menselijk handelen oorzaak is van klimaatveranderingen biedt het perspectief dat we hier als mensen ook oplossingen tegenover kunnen zetten. Omdat het echter om een mondiaal probleem gaat (Olivier et al. 2016) is dit nog niet zo eenvoudig: er is niet altijd een eenduidige probleemeigenaar, alleen als Nederland kun je de problemen niet oplossen en in het afpellen van het vraagstuk ontstaat al snel dissensus over oorzaken en te treffen maatregelen. Klimaatverandering is wat zo mooi heet een *wicked problem* (Korsten 2016) ofwel een ‘veelkoppig monster’.

Klimaat lijkt daarmee in eerste instantie een vraagstuk dat moet worden opgepakt op rijksniveau in afstemming met andere landen en dat veraf staat van de lokale, gemeentelijke politiek. Toch is dit een te eenvoudige gedachte. Fossiele brandstoffen gebruiken om te voorzien in de energiebehoefte is iets

dat we ook thuis doen in de gemeente, zodra we de kachel of douche aanzetten. In de gemeente ervaren we ook meteen de gevolgen van klimaatverandering: meer stortbuien leiden ertoe dat straten blank komen te staan en kelders onderlopen omdat de riolering de hoeveelheid water niet meer kan afvoeren, meer hitte leidt ertoe dat de luchtkwaliteit afneemt (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu 2014). Klimaat is dus net zo goed een lokaal vraagstuk.

Het is dan ook logisch, of zelfs noodzakelijk, om het mondiale klimaatvraagstuk te vertalen naar lokaal klimaatbeleid en hier actief op te sturen. Er ligt niet alleen verantwoordelijkheid bij het rijk, maar ook bij decentrale overheden. Om dit te onderbouwen zal ik het klimaatvraagstuk spiegelen aan de rol die gemeenten hebben binnen ons staatsbestel en een aantal beleidskeuzes noemen die decentrale overheden al hebben gemaakt op het thema. In de afsluiting ga ik in op de aanknopingspunten die het liberalisme biedt om actief aan de slag te gaan met lokaal klimaatbeleid.

Het staatsbestel biedt ruimte

In Nederland hebben we drie territoriale overheden, rijk, provincies en gemeenten, met daarboven nog de Europese Unie. Iedere overheid kent zijn eigen instrumentaria en uitvoeringsapparaat om invulling te geven aan beleid.

Welke territoriale overheid verantwoordelijkheid draagt voor het klimaatbeleid, zou

volgens het huidige VVD-standpunt eenvoudig vast te stellen moeten zijn: 'Iedere laag heeft haar eigen taken. Overheidslagen moeten zich niet met elkaars taken bemoeien: je gaat erover of je gaat er niet over' (VVD 2017). Een gemeente of provincie zou zich vanuit deze gedachte niet moeten bemoeien met klimaatbeleid dat wordt uitgevoerd door het ministerie van Economische Zaken en Klimaat, zoals het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen (Ministerie van Economische Zaken en Klimaat 2018). Dit standpunt is echter veel te rechtlijnig en de gesuggereerde strikte scheiding van overheidslagen (territoriale overheden) is een versimpelde benadering van de inrichting van ons staatsbestel.

Waar de grenzen liggen tussen de verschillende territoriale overheden en daarmee in zekere zin een antwoord op de vraag 'wie wat oppakt', is in de basis vastgelegd in de Grondwet vanuit het principe van de 'gedecentraliseerde eenheidsstaat'. De gedecentraliseerde eenheidsstaat dient volgens Toonen in de ogen van Thorbecke: 'Gericht te zijn op het bevorderen van de zelfstandige kracht van de 'delen' [van de staat] en daarmee van het geheel. Onder het bevorderen van de zelfstandige kracht verstaat Thorbecke 'het mogelijk maken van verdere ontwikkeling' (Toonen 1987). In onze gedecentraliseerde eenheidsstaat staat daarmee de ontwikkeling van de staat als geheel centraal en daarin geniet iedere territoriale overheid, dus zowel rijk, provincie als gemeente, beleidsvrijheden. Een scherpe afbakening van taken

of het aanbrengen van een hiërarchie tussen overheden is niet het uitgangspunt. Uiteraard gelden er vanzelfsprekende grenzen en kan een gemeente bijvoorbeeld niet zijn eigen munt slaan. Er is dan ook sprake van 'vrijheid in gebondenheid', wat in ieder geval inhoudt dat provincie of rijk toezicht houdt op het beleid dat gemeenten voeren.

“... Overheidslagen moeten zich niet met elkaars taken bemoeien: je gaat erover of je gaat er niet over”

In tegenstelling tot het VVD-standpunt dat 'iedere laag haar eigen taken heeft', biedt ons staatsbestel ruimte voor beleidsuitvoering over hetzelfde onderwerp door verschillende overheden. Bezien vanuit ons staatsbestel kan een gemeente, net als rijk en provincie, prima zelf actief klimaatbeleid voeren — óók de gemeente gaat erover.

Gemeenten willen aan de slag

Gemeenten hebben niet alleen de ruimte om lokaal klimaatbeleid vorm te geven, gezamenlijk zien zij deze rol ook voor zichzelf weggelegd. Vanuit hun koepelorganisaties – de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, het Interprovinciaal Overleg en de Unie van Waterschappen – hebben gemeenten, provincies en waterschappen afspraken gemaakt om samen het klimaatvraagstuk aan te pakken.

De drie decentrale overheden formuleren in hun gezamenlijke klimaatbeleid een aanpak gericht op de 'energietransitie, klimaatadaptatie en circulaire economie' (Interprovin-

ciaal Overleg, Unie van Waterschappen & Vereniging van Nederlandse Gemeenten 2017). Onderdeel van dit beleid zijn het vinden van een alternatief voor gas als warmtevoorziening voor woningen en bedrijven, het realiseren van CO₂-arme mobiliteit en het opstellen van regionale grondstofstrategieën om afval te kunnen hergebruiken. Om het beleid uit te kunnen voeren wordt de opgave gekoppeld aan bestaand beleid en financiële middelen: 'Gemeenten, provincies en waterschappen investeren jaarlijks 28 miljard in wegen, openbaar vervoer, water, natuur en de bouw van huizen, sportaccommodaties en scholen. Vanaf 2018 gaan de decentrale overheden bij de besteding van dit geld investeren in energieneutrale, klimaatbestendige en circulaire oplossingen en toepassingen' (Unie van Waterschappen 2017). De decentrale overheden zijn daarnaast ondertekenaar van het *Energieakkoord voor duurzame groei* ('SER Energieakkoord') en zetten zich in om in 2020 honderd petajoule aan energiebesparing en veertien procent aan hernieuwbare energieopwekking te hebben gerealiseerd (Sociaal-Economische Raad 2013).

Ook de rijksoverheid onderschrijft dat er een taak ligt bij de overige overheidslagen op het onderwerp klimaat. De rijksoverheid zal zich de komende jaren richten op het behalen van de doelen uit het verdrag van de Klimaatconferentie van Parijs, waarin lidstaten zijn overeengekomen dat de temperatuur op aarde tussen het 'pre-industriële tijdperk' en 2050 met maximaal twee graden Celsius mag stijgen (Compendium voor de leefomgeving

2016). Voor de realisatie van deze doelen is het rijk medeafhankelijk van de inzet van medeoverheden en in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte III wordt dan ook het voornemen benoemd tot het maken van nadere afspraken in de vorm van een bestuursakkoord en klimaatakkoord (VVD, CDA, D66 & ChristenUnie 2017).

Gemeentelijk handelingsperspectief: vijf doelsectoren

Hoe individuele gemeenten invulling kunnen geven aan hun beleidsruimte en ambitie bij het aanpakken van het klimaatvraagstuk, wordt in het rapport *Doeltreffend gemeentelijk klimaatbeleid* benoemd. In dit rapport uit 2007 maken De Buck, Groot, Hoiting en Roth een onderscheid in vijf verschillende doelsectoren waarop gemeenten invloed hebben en beleidsverantwoordelijk voor zijn: gebouwde omgeving, bedrijven, mobiliteit, duurzaam inkopen binnen de gemeentelijke organisatie en duurzame energie.

Onder deze vijf doelsectoren vallen verschillende ‘klassieke’ gemeentetaken. Zo is de gemeente verantwoordelijk voor de inzameling en scheiding van het huishoudelijk afval. Door afval goed te scheiden, zowel bij de bron als achteraf, komen schaarse grondstoffen beschikbaar voor hergebruik en hoeven deze niet opnieuw te worden gedolven (Ministerie van Infrastructuur en Milieu 2017). Daarnaast zijn gemeenten verantwoordelijk voor het verduurzamen van hun eigen maatschappelijk vastgoed, zoals gemeentehuizen en scholen, en het toezicht op de toepassing

van verplichte energiebesparende maatregelen door bedrijven (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland 2017). Ook hebben gemeenten de regie bij de inrichting van de openbare ruimte en het vergunningenproces dat hiertoe dient, zoals het toekennen van omgevingsvergunningen bij het plaatsen een warmtepomp, zonnecellen of een laadpaal voor een elektrische auto.

Naast de uitvoering van deze klassieke taken liggen er bij gemeenten ook grotere bestuurlijke vraagstukken op het onderwerp klimaat. Eén van de belangrijkste vragen is hoe de gemeente in regionaal verband gaat voorzien in haar energiebehoefte. Deze vraag staat centraal bij het opstellen van een zogeheten ‘regionale energiestrategie’ (Vereniging van Nederlandse Gemeenten 2016), waarin inzichtelijk wordt gemaakt wat voor de regio op wijkniveau de energiebehoefte is, hoe deze kan worden beperkt en hoe deze ingevuld kan worden op de middellange termijn. Daarin staat centraal dat het belang van lokale duurzame energieopwekking uit wind en zon zal toenemen, de beschikbaarheid van aardgas afneemt en de vraag naar elektriciteit stijgt (als alternatief voor gas en door de elektrificatie van personenvervoer). Aan de ruimtelijke kant moeten gebouwen worden verduurzaamd door deze bijvoorbeeld te isoleren en te voorzien van mogelijkheden om warmte terug te winnen.

Een ander bestuurlijk vraagstuk betreft de toekomst van mobiliteit. Met de toename van elektrificatie van het personenvervoer

zal ook de vraag naar laadvoorzieningen stijgen. Het model waarin wordt opgeladen in een woonwijk en iedere auto de beschikking heeft over een laadpaal, is op een gegeven moment niet langer houdbaar gelet op de ruimtelijke impact en verzwarende van het elektriciteitsnet die dit in elke straat zou vragen. Dit vraagt in het begin om een duidelijk plaatsingsplan voor oplaadpunten dat bij een bepaald volume of omslagpunt overgaat in alternatieve oplossingen, zoals strategisch geplaatste ‘snellaadstations’ nabij elektriciteitsknooppunten. Gemeenten hebben een rol in het regisseren van dit proces en het ruimtelijk inpassen van de behoefte. Dat de elektrificatie van het personenvervoer pas de komende jaren goed op gang komt (Van Kerkhof & Veger 2018) biedt gemeenten ruimte om dit beleid voor te bereiden, maar leidt tegelijkertijd tot een dilemma: het klimaatverdrag van Parijs betekent dat de CO₂-uitstoot uit de mobiliteitssector nu al fors moet worden teruggebracht (Van Empel 2017). Zonder elektrische voertuigen vraagt dit alternatief beleid zoals het instellen van milieuzones.

Een liberale lijn

Ons staatsbestel, beleidsafspraken en het gemeentelijk beleidsdomein: niets hoeft een gedegen en ambitieus lokaal klimaatbeleid in de weg te staan. Daarbij is het niet meer dan wenselijk om te komen met een passend liberaal antwoord op de actuele vraagstukken die voorliggen. Dit past binnen het liberale gedachtengoed, dat niet vastomlijnd is maar flexibiliteit biedt en waarin ervan

wordt uitgegaan dat de staat (rijk, provincies, gemeenten) zich aanpast naar ‘de ontwikkelingsfase van de samenleving, op straffe van conflict tussen samenleving en staat’ (Van Doorn 1978: 178). Ook Thorbecke gaf al aan dat zijn politiek ‘geen ideaal trachtte te benaderen maar slechts vorm gaf aan wat in de maatschappij groeide en naar de toekomst verwees’ (ibid.). Het bieden van een passend liberaal antwoord is bovendien wenselijk omdat wanneer dit niet wordt geboden, dit niet betekent dat het vraagstuk daarmee verdwijnt of dat dit andere partijen ervan weerhoudt met een eigensoortige oplossing te komen.

“... Alle randvoorwaarden en ingrediënten zijn voorhanden om als lokale overheid invulling te geven aan lokaal liberaal klimaatbeleid ...”

Het liberalisme heeft duidelijke uitgangspunten waarop lokaal duurzaamheidsbeleid kan worden gestoeld. In de eerste plaats gaat het liberalisme uit van een beperkte rol voor de overheid, het bestaan van een rechtsstaat, het vermijden van ‘willekeurige macht’ en het belang van individuele vrijheid, het beschermen van privaat eigendom en eigen verantwoordelijkheid (Ryan 2012). Daarbij wordt een beperkte overheidsrol verbonden aan principes van marktwerking en het weg nemen van marktbelemmeringen (Schmidt & Thatcher 2013). Individuele vrijheid betekent in onze moderne samenleving dat we ervan uitgaan dat individuen progressief van aard zijn en de mogelijkheid geboden moet

worden zich zelfstandig te kunnen ontplooiën (Ryan 2012). Deze uitgangspunten kunnen worden vertaald naar vier lokale beleidslijnen.

Één: kies ervoor om de rekening van het duurzaamheidsbeleid zo min mogelijk te collectiviseren en leg deze niet neer bij de inwoner als burger, maar de inwoner als consument. Vanuit de consumentrol kunnen inwoners zelf bepalen hoeveel er wordt geconsumeerd (eigen verantwoordelijkheid) en daarmee sturen op de prijs (marktwerking). Zo kan het afvalbeleid worden bekostigd door inwoners als consument te laten betalen op basis van de hoeveelheid afval die zij aanbieden of de mate waarin dit gescheiden wordt aangeboden.

Twee: maak ruimte voor nieuwe, opkomende bedrijven die inspelen op de energietransitie (marktwerking). Verken bijvoorbeeld welke oplossingen lokale energieleveranciers kunnen bieden in het verduurzamen van het eigen maatschappelijk vastgoed of welke oplossingen de markt biedt om emissievrije stadsdistributie te verzorgen.

Drie: bied inwoners de mogelijkheid om zelf invulling te geven aan de eigen duurzaamheidsambitie (eigen verantwoordelijkheid, zelfontplooiing). Maak bijvoorbeeld inzichtelijk welke oplossingen er voor particuliere huiseigenaren beschikbaar zijn om hun woning te verduurzamen of welke energiebesparende maatregelen lokale bedrijven kunnen treffen (marktwerking en wegnemen markt-

belemmeringen). Stroomlijn de vergunningverlening voor enthousiaste autobezitters die als eerste de stap zetten naar een elektrisch voertuig (beperkte rol overheid).

Vier: stel fiscale maatregelen in die het aantrekkelijk maken voor burgers en ondernemers om te investeren in het verduurzamen van hun woning, bedrijfspand of wagenpark (individuele vrijheid, marktwerking). Artikel 229 van de Gemeentewet biedt bijvoorbeeld de mogelijkheid tot het geven van 'korting op of vrijstelling van de leges bij de vergunningsaanvraag van een bouwwerk dat [voldoet] aan bepaalde duurzaamheidscriteria' (Vereniging van Nederlandse Gemeenten 2018). Daarnaast zal de rijksoverheid het wettelijk mogelijk maken voor gemeenten om lagere parkeertarieven te rekenen voor minder vervuilende voertuigen (Rijksoverheid 2018).

Conclusie

Alle randvoorwaarden en ingrediënten zijn voorhanden om als lokale overheid invulling te geven aan lokaal liberaal klimaatbeleid. Goede voorbeelden zijn voorhanden en gemeenten staan niet alleen voor de opgave en kunnen optrekken met provincies, rijk, hun koepelorganisatie, maatschappelijke partners en uiteraard de markt. We kunnen lokaal aan de slag, ambitie tonen en kiezen voor doen.

Drs. P.L. Picauly is beleidsmedewerker bij de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten en fractiemedewerker bij de VVD in Rijswijk

Literatuurlijst

- De Buck, A., Groot, M.I., Hoiting, H., Roth, E.M., *Doeltreffend gemeentelijk klimaatbeleid*, Delft, 2007.
- Compendium voor de leefomgeving, *Klimaatverandering: beleid ter vermindering van broeikasgasemissies*, 2016, URL: <http://www.clo.nl/indicatoren/nl0164-klimaatbeleid>, geraadpleegd op 18 november 2017.
- Compendium voor de leefomgeving, *Werking van het broeikaseffect*, 2009, URL: <http://www.clo.nl/indicatoren/nl016305-klimaatverandering-oorzaken-en-effecten>, geraadpleegd op 12 november 2017.
- Van Doorn, J.A.A., *Liberalisme: plaatsbepaling en perspectief*, in: De Beus, J., De Rooy, P. (red.), *Nederlandse democratie, historische en sociologische waarnemingen*, Ruinen, 1978, pp. 162-179, p. 178.
- Van Empel, M., *MIRT leergang*, 2017, URL: https://www.leerplatformmirt.nl/kennis+kunde+en+inspiratie+2/duurzaamheid+nieuw/downloads_getfilem.aspx?id=34693, geraadpleegd op 30 maart 2018.
- Interprovinciaal Overleg, Unie van Waterschappen & Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Naar een duurzaam Nederland. Energieneutraal, klimaatbestendig en circulair*, Den Haag, 2017.
- Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut, *Klimaatkennis paraat in 10 vragen*, URL: <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/achtergrond/klimaatkennis-paraat-in-10-vragen>, 12 november 2017.
- Van Kerkhof, M., Veger, J., *Samenhang energietransitie in de gebouwde omgeving met elektrisch vervoer*, Den Haag, 2018.
- Korsten, A.F.A., *Wicked problems in het kort*, 2017, URL: <http://www.arnokorsten.nl/PDF/Beleid/Wicked%20problems%20in%20het%20kort.pdf>, geraadpleegd op 16 november 2017.
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, *Klimaatverandering*. URL: <https://www.rijks-overheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering>, geraadpleegd op 30 maart 2018.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu en Ministerie van Economische Zaken, *Deltaprogramma 2018. Doorwerken aan een duurzame en veilige delta*, 2017, URL: <https://ruimtelijkeadaptatie.nl/deltaplan-ra>, geraadpleegd op 29 oktober 2017.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu, *Grondstoffenakkoord. Intentieovereenkomst om te komen tot transitieagenda's voor de circulaire economie*, Den Haag, 2017.
- Olivier, J.G.J., Janssens-Maenhout, G., Muntean, M., Peters, A.H.W., *Trends in global CO₂ emissions. 2016 report*, Den Haag, 2016.
- Planbureau voor de leefomgeving, *Uitstoot broeikasgassen in 2016 wereldwijd opnieuw gestegen*, 2017, URL: <http://www.pbl.nl/nieuws/nieuwsberichten/2017/uitstoot-broeikasgassen-in-2016-wereldwijd-opnieuw-gestegen>, geraadpleegd op 29 maart 2018.
- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, *Activiteitenbesluit gebouwen*, URL: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/duur->

zaam-ondernemen/gebouwen/wetten-en-regels-gebouwen/bestaande-bouw/activiteitenbesluit, geraadpleegd op 18 november 2017.

- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Klimaat en luchtverontreiniging*, 2014, URL: http://www.rivm.nl/Onderwerpen/K/Klimaat-verandering/Klimaat_en_luchtverontreiniging, geraadpleegd op 12 november 2017.

- Rijksoverheid, *Maatregelen om luchtkwaliteit snel te verbeteren*, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/03/26/maatregelen-om-luchtkwaliteit-snel-te-verbeteren>, geraadpleegd op 30 maart 2018.

- Ryan, A., *The making of modern liberalism*, Princeton, 2012.

- Schmidt, A., Thatcher, M., *Resilient liberalism in Europe's political economy*, Cambridge, 2013.

- Sociaal-Economische Raad, *Energieakkoord voor duurzame groei*, Den Haag, 2013.

- Toonen, T.A.J., *Denken over binnenlands bestuur. Theorieën van de gedecentraliseerde eenheidsstaat bestuurskundig beschouwd*, Den Haag, 1987.

- Unie van Waterschappen, *Decentrale overheden presenteren duurzame investeringsagenda*, 2017, URL: <https://www.uvw.nl/provincies-gemeenten-en-waterschappen-presenteren-gezamenlijke-duurzame-investeringsagenda>, geraadpleegd op 18 november 2017.

- Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Duurzame alternatieven in lokale heffingen*, URL:

<https://vng.nl/onderwerpenindex/belastingen/heffing/nieuws/inventarisatie-duurzame-lokale-heffingen>, geraadpleegd op 30 maart 2018.

- Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Regionale energiestrategieën*, 2016, URL: <https://vng.nl/onderwerpenindex/milieu-en-mobiliteit/energie-en-klimaat/regionale-energiestrategieën>, geraadpleegd op 18 november 2017.

- VVD, *Iedere laag heeft haar eigen taken*. Overheid, URL: <https://www.vvd.nl/standpunten/overheid>, geraadpleegd op 12 november 2017.

- VVD, CDA, D66 & ChristenUnie, *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*. Den Haag, 2017.

Een liberale aanpak is duurzaam

door Derk-Jan Haverkamp

In dit artikel wil ik benadrukken dat een liberale overheidsaanpak belangrijk is voor een duurzame toekomst. De uitgangspunten van het liberalisme geven essentiële vrijheid aan de markt om tot duurzame verandering te komen. Tegelijkertijd biedt het de juiste criteria voor overheidsinmenging. Daarop zal ik in dit artikel kort ingaan. Ik sluit af met aanbevelingen voor overheidsbeleid.

Waarom is de liberale aandacht achtergebleven?

Duurzaam of 'groen' ondernemen betekent dat negatieve invloeden op mens, natuur en natuurlijke hulpbronnen zo veel mogelijk worden vermeden. Deze verwijzing borduurt voort op het Brundtland rapport uit 1987 waarin namens de World Commission on Environment and Development (WCED)

van de Verenigde Naties duurzaamheid eigenlijk voor het eerst als begrip onder de aandacht werd gebracht. De definitie in het rapport refereert naar het tegemoetkomen aan de behoeftes van de huidige generatie zonder daarbij de behoeftes van toekomstige generaties in gevaar te brengen.

In de jaren negentig en begin deze eeuw werd duurzaam of milieuvriendelijk door veel liberalen letterlijk gezien als iets 'vriendelijks' – als liefdadigheid van bedrijven gedreven door moralisme. Hoewel verschillende bedrijfskundige studies ook toen wel degelijk op de economische business case van duurzaam ondernemen wezen (zie bijvoorbeeld Porter & Van der Linde 1995; Elkington 1998), werd het bij het grotere liberale publiek vooral als een modeverschijnsel afgeschilderd. Een belangrijke reden voor het achterblijven van liberale

belangstelling voor duurzaamheid is wellicht de doorgaans negatieve insteek van de voorstanders (en liberalen zijn nu eenmaal geen doemdenkers). Ook in de literatuur werd toentertijd nogal eens voor een negatieve benadering gekozen (Van Tulder & Van der Zwart 2003): wat zijn de risico's van niet duurzaam gedrag door bijvoorbeeld mogelijke imagoschade? Destijds heb ik in een geschrift voor de TeldersStichting nog een pleidooi gehouden voor het feit dat duurzame ontwikkeling überhaupt een levensvatbare bedrijfsstrategie is (Haverkamp 2009). Duurzaam ondernemen wordt ondertussen door de meeste bedrijven als noodzakelijk en bijna logisch voor lange termijn succes gezien. Uit een grootschalig Amerikaans onderzoek blijkt, dat veel bedrijven inschatten hieruit een concurrentievoordeel te kunnen halen (McKinsey 2017). Dit wordt enerzijds bereikt door kostenbesparing vanwege minder afval, energieverbruik en benodigde (schaarse) grondstoffen. Anderzijds wordt het behaald uit de verkoop van 'groene' of duurzame producten.

Noodzaak voor een liberale aanpak?

Er zijn ondanks de positieve trend ook bedrijven die niets of weinig aan duurzaamheid doen. Het Duitse Volkswagen concern is een bekend voorbeeld. Het is daarbij keihard door de feiten (en schandalen) ingehaald. Nu de dieselmotoren in een slecht daglicht staan, is het des te belangrijker om de achterstand in de elektrische aandrijving in te halen. Een ander voorbeeld is het Duitse energieconcern E.ON waar de directie blijkbaar lang

heeft gedacht dat duurzaamheid aan hen voorbij zou gaan. De beslissing van de Duitse regering om uit kolencentrales te stappen kwam wellicht abrupt, maar het bedrijf heeft in de afgelopen decennia ook wel erg hardnekkig duurzame investeringen (wind, zon) genegeerd. Is het erg dat deze bedrijven achterblijven? Wanneer is overheidsingrijpen noodzakelijk en hoe?

Vanuit liberaal oogpunt heeft de overheid een ander belang bij 'normaal' of conventioneel versus duurzaam ondernemen. Beide dragen bij aan een bepaald welvaartsniveau. De overheid heeft de belangrijke taak hier de randvoorwaarden voor te scheppen en te monitoren of de randvoorwaarden voor een goed welvaartsniveau nu en in de toekomst aanwezig (zullen) zijn. Duurzaam ondernemen verwijst meer dan conventioneel ondernemen naar deze toekomst. Het legt namelijk minder en op een verantwoordelijkere manier beslag op onze natuurlijke hulp-middelen en grondstoffen die essentieel voor de toekomstige welvaart zijn. Dat betekent dat er een bepaald liberaal belang zit in het stimuleren, met liberale randvoorwaarden, van duurzaam ondernemen.

Tegelijkertijd zou je kunnen beargumenteren dat bepaalde niet duurzame praktijken moeten worden gestopt. Duitsland heeft dat radicaal gedaan met de sluiting van kerncentrales. Nu gaan er in ons buurland stemmen op om versneld kolencentrales uit te faseren. Liberalen kijken echter vooruit: alternatieven stimuleren brengt nieuwe markten in

beweging. Alternatieven afschaffen brengt bestaande markten tot stilstand. Dat mondt vervolgens vaak uit in gebrek aan eigenaarschap, te herkennen aan de recente ontwikkelingen in de afgelopen jaren in Duitsland. Grote bedrijven als E.ON waren er als de kippen bij om voor een gedeelde verantwoordelijkheid met de overheid voor de ontmanteling van de kerncentrales te pleiten. En ze hebben met succes de Duitse regering en dus de belastingbetaler voor hun karretje gespannen.

Er moeten hele pertinente en zwaarwegende redenen zijn om een dergelijk drastisch overheidsingrijpen waarbij een markt wordt gestopt, te rechtvaardigen. In één klap wordt namelijk de marktwerking en daarmee (economische) keuzevrijheid van bedrijven en consumenten weggenomen. Wat volgt is een desolate toestand waarbij men op de overheid terugvalt. En ik schrijf expres 'men' om aan te geven, dat in zo'n situatie problemen snel diverse probleemeigenaren krijgen waarbij de overheid aan het kortste eind trekt. Want uiteindelijk moet er wel een maatschappelijk acceptabele oplossing komen en onzekerheden daarover zo snel mogelijk worden weggenomen om maatschappelijke onrust te voorkomen. Het is dan vaak de overheid die uiteindelijk voor de kosten opdraait.

Hoe sturend is de markt?

In de jaren negentig van de vorige eeuw was duurzaam ondernemen nog voor bedrijven die pionierden. Het betekende toentertijd

vooral rekening houden met milieubelasting: het vermijden van onnodige negatieve consequenties voor het milieu. De bedrijven die duurzame producten ontwikkelden profiteerden van zogenaamd laag hangend fruit: ze namen het risico zich op nieuwe markten te begeven, maar konden zich qua duurzaamheid ook al snel profileren met vage en niet altijd even betrouwbare labeling. Duurzaamheid is echter steeds meer van maatschappelijk belang geworden. Hierdoor moeten ondernemers en bedrijven steeds meer rekening houden met consumenten en maatschappelijke belangengroepen die navraag doen: is het product echt zo duurzaam als wordt gezegd? En welke zaken worden misschien overdreven of zelfs verzwegen? Je zou kunnen beweren dat het voor bedrijven steeds moeilijker wordt om zich achter vage verhalen en onwaarheden te verschuilen. Naast de overheid neemt de invloed van andere publieke, maar ook private stakeholders (vooral in de toeleveringsketen: toeleveranciers en afnemers van bedrijven) toe. Voor liberalen is het verder belangrijk notie te nemen van het feit dat de aankoop van duurzame producten door consumenten in de afgelopen jaren gestaag toenam. Consumenten hechten steeds meer waarde aan duurzaamheid, maar zijn daarbij niet altijd overtuigd van de eerlijkheid van bedrijven. Uit *Dossier Duurzaam 2017*, een gezamenlijk initiatief van respectievelijk een Nederlands onderzoeks- en marketingbureau waarin verschillende sectoren zijn meegenomen, blijkt dat 71 procent van de consumenten het belangrijk vindt dat bedrijven een positieve

bijdrage leveren aan de maatschappij, milieu en het welzijn van mensen. Het vertrouwen in de duurzaamheidsbeloftes laat echter te wensen over: 21 procent denkt dat de bedrijven dat ook daadwerkelijk doen. En zeventig procent heeft de indruk dat bedrijven niet altijd eerlijk over duurzaamheid communiceren. Een aandeel van 39 procent wantrouwt zelfs claims die hierover door bedrijven worden gemaakt (GfK 2017). Die cijfers pleiten voor het stimuleren van onafhankelijke labels en certificeringen op duurzaamheidsgebied, zodat consumenten eerlijke en geïnformeerde keuzes kunnen maken.

“... Het risico op gebrek aan continuïteit heeft alles te maken met de grilligheid van overheidsbeslissingen in de tijd ...”

Opmerkelijk is dat een immens bedrijf als Volkswagen ondanks alle blootstelling aan de media en belangenorganisaties jarenlang zijn dieselschandaal verborgen wist te houden. Of beter gezegd, medewerkers en managers van Volkswagen dit geheim zo wisten te besturen, dat het tot 2015 heeft geduurd, voordat het door het Amerikaanse milieuministerie EPA (Environmental Protection Agency) op basis van materiaal aangeleverd door de non-profit organisatie International Council on Clean Transportation (ICCT) Volkswagen hierop aansprak. En dat daarna pas door de media dieselgate groot nieuws is geworden. Het is bijna onbegrijpelijk, dat een bedrijf als Volkswagen hiervoor niet al veel eerder de openbare schande op zijn hals heeft gehaald.

Het opereert wereldwijd en heeft meer dan 500.000 medewerkers! Hoe kan dan zo iets geheim blijven? Het is tegelijkertijd ook een teken aan de wand: de conventionele maatschappelijke groeperingen, zoals consumentenorganisatie en milieubewegingen, zijn blijkbaar niet in staat schandalen adequater aan te kaarten en (sneller) maatschappelijke onrust te veroorzaken.

Tenslotte is er nog de interessante trend dat nieuws steeds vaker door bloggers wordt gemaakt – door individuen die op basis van ‘wat dan ook’ een bepaalde legitimering bij ‘het volk’ hebben. Een tweet van Justin Bieber over zijn afkeuring van Volkswagen zou het Duitse concern waarschijnlijk meer schade berokkenen dan een haatcampagne van Greenpeace of een groot artikel in een vooraanstaande krant. Het is een nieuwe manier om de goegemeente te bereiken met overigens (waarschijnlijk) een uitstekend verdienmodel voor de bloggers zelf. En naast hen zijn er groeperingen, zoals #metoo, die in een handomdraai de juiste toon weten te raken en gevoelsmatig de hele wereld weten te bereiken. Zonder hierin te gaan op de redenen van hun succes is de constatering dat bedrijven hieraan steeds vaker en makkelijker bloot kunnen komen te staan een belangrijke. Dit zijn namelijk acties die moeilijk zijn te beheersen en, vooral indien een bedrijf iets te verbergen heeft, grote schade kunnen veroorzaken (aan reputatie, consumentenvertrouwen, marktverlies, et cetera). Je zou kunnen concluderen, dat onbetrouwbaar gedrag en het verdoezelen van praktijken

die het daglicht niet kunnen verdragen, daardoor niet alleen steeds moeilijker wordt, maar ook steeds risicovoller. Overigens speelt hier zeker nog steeds de mate van vertegenwoordiging van de overheid en andere (publieke) stakeholders, alsmede de mate van vrijheid van meningsuiting, een belangrijke rol. Het is ongetwijfeld lastiger om in China of Rusland misstanden grootschalig aan de kaak te stellen in vergelijking met landen als Nederland.

Het risico van (verkeerde) overheidsinmenging

Ik wil graag nog kort ingaan op het varkenscyclus effect van overheidsinmenging en het gebrek aan zekerheid over de continuïteit van overheidsvoorkeuren. Het begrip varkenscyclus komt oorspronkelijk uit de landbouw en refereert aan vraag en aanbod die door tijdseffecten niet op elkaar aansluiten. Indien er veel vraag is naar varkensvlees gaan varkensboeren meer varkens fokken. Tegen de tijd dat deze voor de slacht verkocht kunnen worden, is de marktvraag naar varkensvlees echter alweer gedaald. Het resultaat is een overschot aan varkens en dus een (verdere) prijsdaling. Eenzelfde effect zien we vaak bij subsidies. Goed bedoelde en geplande inmenging van de overheid vindt pas effectief plaats als het nagestreefde doel al niet meer relevant is. Dit heeft veel te maken met het feit dat het voor een bureaucratische organisatie als de overheid bijna ondoenlijk is tijdig op markontwikkelingen in te spelen. Dat uit zich het meest drastisch als met de overheidsinmenging een concrete blauw-

druk wordt nagestreefd, zoals elektrische aandrijving van auto's. De gunstige bijtelling voor hybride aangedreven auto's heeft tot een kortstondige maar hevige groei hiervan bij lease rijders geleid. Nu is deze regeling niet meer van kracht en vallen diezelfde mensen terug op conventionele diesel- en liever nog benzinemotoren vanwege de lagere consumentenprijs. Daarom moet inmenging door de overheid in de markt, indien überhaupt noodzakelijk geacht, zich zo veel mogelijk tot randvoorwaarden beperken. Dat betekent doelvoorschriften, zoals bijvoorbeeld bepaalde emissienormen en niet specifieke aandrijftechnieken of -bronnen van auto's.

Het risico op gebrek aan continuïteit heeft alles te maken met de grilligheid van overheidsbeslissingen in de tijd. Dit is op zich weer inherent aan de opbouw van de overheid. Het feit dat de overheid bij monde van de regering via het parlementaire stelsel verantwoording aflegt aan een Tweede Kamer, waarvoor elke vier jaar verkiezingen worden gehouden, alsmede natuurlijk aan de Eerste Kamer. Dit leidt in het minst (on)gunstige geval tot een vierjaarlijkse bijstelling van de prioriteiten van beleid en overheidsbemoeienis. Ofwel, je kunt als ondernemer er niet zondermeer van uitgaan dat subsidies en regels die vandaag gelden op de middellange termijn nog steeds van kracht zijn. Dat is zeker voor lange termijn duurzame investeringen, waarvoor publieke ondersteuning wenselijk is, een probleem. Hiervoor is lange termijn zekerheid over wet- en regelgeving nodig – anders worden de onzekerheden te

lastig voor investeerders om rekening mee te houden. Zeker als de technologie nog in de kinderschoenen staat en niet rendeert tegenover bestaande conventionele technieken. Dat speelde bijvoorbeeld sterk bij private investeringen in de Duitse windenergie enkele jaren geleden. Het is daarom des te beter dat in Nederland, nu de technologie zich verder heeft ontwikkeld, de eerste windenergieparken op zee zonder subsidie gaan worden aanbesteed: Windparken Hollandse Kust I en II. Doordat de toegepaste technologie nu verder is ontwikkeld, uit de opstartfase, geven bedrijven als Nuon aan geen subsidie meer nodig te hebben (NRC 2017).

Aanbevelingen voor de overheid

Het is de overheid aan te bevelen zo veel mogelijk in te zetten op het stimuleren van nieuwe markten. Dat gebeurt bij voorkeur door bepaalde randvoorwaarden en doelvoorschriften, zoals op emissiegebied, op te stellen. De overheid moet daarbij realistisch over zijn eigen rol en invloedsmogelijkheden blijven. Ze is namelijk één van de vele actoren die een rol (kunnen) spelen bij duurzaam ondernemen. Het is vanuit liberaal oogpunt belangrijk dat de overheid vanuit de optiek handelt, dat het huidige beslag op de natuurlijk hulpbronnen en -stoffen wordt verminderd door kennisontwikkelingen over alternatieven te stimuleren. Dat kan door kennissubsidies beschikbaar te stellen en geld voor kleinschalige haalbaarheidsstudies. Daarnaast zou ze onafhankelijke labels en certificeringen op duurzaamheidsgebied

moeten toejuichen, zodat consumenten geïnformeerde keuzes kunnen maken.

Tegelijkertijd kan de overheid wel degelijk en bewust barrières vormen. Dat moet soms vanuit volksgezondheidsredenen of de nationale veiligheid ook. Er is niets mis met de door voormalig minister van Economische Zaken, Henk Kamp, gezette doelstelling, om Nederland in 2050 gasonafhankelijk te maken. Maar blijf weg van interventies, zoals in het recente verleden werd gedaan met de lage, of zelfs niet-bestaande, bijtelling voor elektrisch aangedreven (hybride) auto's. Dit heeft een hype opgeleverd, geen duurzame verandering. Een duidelijke norm op de uitstoot en het eventueel verbieden van auto's die boven een normuitstoot zitten, heeft de liberale voorkeur. Wat dat betreft zijn zelfs de recente restricties op dieselauto's in binnensteden te begrijpen.¹ Daarmee zet je de spelregels, creëer je een eerlijk speelveld en laat je het aan de markt om met oplossingen te komen. Een oeroude liberale insteek, die ook voor een duurzame toekomst niet aan kracht heeft ingeboet.

Dr. ir. D.J. Haverkamp is gepromoveerd bedrijfskundige en heeft diverse management- en adviesposities op het gebied van veiligheid en duurzaamheid vervuld.

Literatuurlijst

- Elkington, J., *Cannibals with forks: the triple bottom line of 21st century business*, Gabriola Island, 1998.

- GfK, *Dossier Duurzaam 2017*, URL: <http://www.dossierduurzaam.nl/>, geraadpleegd op 31 december 2017.

- Haverkamp, D.J., *Liberalisme als 'groen' idealisme. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten*, Den Haag, 2009.

- McKinsey, *How companies manage sustainability*, URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability-and-resource-productivity/our-insights/how-companies-manage-sustainability-mckinsey-global-survey-results>, geraadpleegd op 27 december 2017.

- 'Nuon: windpark in zee zonder subsidie', NRC, 16 december 2017.

- Porter, M.E., Van der Linde, C., 'Green and competitive', *Harvard Business Review*, 1995, 73, pp. 120-134.

- Van Tulder, R., Van der Zwart, A., *Reputaties op het spel. Maatschappelijk verantwoord ondernemen in een onderhandelingsamenleving*, Utrecht, 2003.

- World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.

1. Probleem bij deze restricties is het gebrek aan geharmoniseerd beleid tussen steden en landen. Hierdoor ontstaat onduidelijkheid en juist geen eerlijk speelveld voor bedrijven, maar ook consumenten.

Liberaal lokaal

Een sterke liberale samenleving

door Frans de Graaf

De gemeenteraadsverkiezingen hebben – ook in Den Haag – een beweging laten zien naar lokaal, progressief én liberaal. Deze stromingen hebben gemeen dat zij geloven in lokale oplossingen. Maar dat betekent voor liberalen zeker niet altijd ‘meer gemeente’: de overheid hoeft niet altijd een actieve rol te hebben in het adresseren van maatschappelijke vraagstukken. Het gaat er juist om de samenleving te versterken. In dit artikel zal ik betogen waarom dat juist nu nodig is, welke factoren de samenleving en de sociale cohesie onder druk zetten en wat je daar vanuit liberaal perspectief kan doen. Ik noem daarbij diverse voorbeelden die ik vanuit mijn functie als gemeenteraadslid in Den Haag mee heb gemaakt.

De eenheidsworst van overheid en mega-organisaties

In een Haagse wijk staat een kerk leeg. Het kerkgenootschap wil het pand en de grond verkopen. Projectontwikkelaars hebben er wel oren naar: de kerk plat en mooie appartementen bouwen. De omwonenden komen in verzet: zij vinden het gebouw mooi. Het hoort bij de buurt en wordt bovendien intensief gebruikt voor concerten, door verenigingen – et cetera.

Als de omwonenden aankloppen bij de gemeente lijkt deze van goede wil: omdat er tientallen kerken leegstaan of binnenkort leeg komen te staan is er een kerkenbeleid. Daaruit blijkt echter dat sloop is gerechtvaardigd: het gebouw is geen monument en er is geen zicht op kostendekkende exploitatie.

Waar moeten al die huidige gebruikers dan heen? Daar blijkt de gemeente een richtlijn voor te hebben: in iedere buurt moet er gelegenheid zijn voor verenigingen en dergelijke. Het ruime clubhuis van de voetbalclub in de buurt voorziet daar echter in. Gevolg: de omwonenden krijgen nul op het rekest.

Bovenstaand voorbeeld is wat gechargeerd. Overheden proberen vaak het zogenoemde ‘maatwerk’ te leveren en spannen zich in om tot creatieve oplossingen te komen. Maar het principe is niet gechargeerd: het uitgangspunt is gelijke monniken gelijke kappen. En dat is maar goed ook. Anders dreigt willekeur: de ene kerk wordt wel ‘gered’ omdat de omwonenden heel mondig zijn of omdat de wethouder het een mooie kerk vindt, terwijl de andere kerk het onderspit delft.¹ Maar het laat ook zien dat de overheid niet voor alle maatschappelijke vraagstukken een oplossing kan bieden. Dat vraagt niet om een *andere* overheid, maar om iets *anders dan* de overheid.

Soortgelijke verhalen kunnen we vertellen over grote organisaties: zorg- en onderwijsinstellingen en woningcorporaties. Ook hier is het verhaal gechargeerd: veel mega-organisaties zijn op het laagste niveau zeer betrokken bij de gemeenschap waar ze gesitueerd zijn. De supermarkt die jongeren met een beperking in dienst neemt, de school die haar gebouw openstelt voor andere gebruikers. Maar er blijft gelden dat deze vestigingen in meer of mindere mate de keuzes dienen te volgen die op het ‘hoofdkantoor’ worden

gemaakt. En, belangrijker, de burger is vooral *klant* van deze organisaties.

Beschermende schil rondom van, voor en door burgers

De uniforme overheid en mega-organisaties plaatsen de burger in een afhankelijke positie. Hij heeft zich te voegen naar wat hem wordt aangeboden. Discussie is niet of nauwelijks mogelijk en de overheid of mega-organisatie de rug toekeren kan dikwijls niet. Daarom is het goed dat er tussen de burger enerzijds en de overheid en mega-organisaties anderzijds een ‘beschermende schil’ is van in de gemeenschap gewortelde organisaties. Die zijn *ván*, *vóór* en *dóór* burgers. Deze in de gemeenschap gewortelde verbanden en organisaties vormen op twee manieren een ‘beschermende schil’. Enerzijds als alternatief voor de overheid en mega-organisaties: diensten die nu door een institutie ‘ver weg’ worden geleverd kunnen ook vanuit de gemeenschap zelf komen. Anderzijds als spreekbuis: lokale organisaties acteren tussen overheid en burger als belangenbehartiger.

Maatschappelijk middenveld? Nee, lokalisme

Gaat het hier dan om het maatschappelijk middenveld? Ja en nee. Hiermee wordt het geheel van maatschappelijke organisaties aangeduid die tot overheid noch markt behoren (SCP 2001). Een groot deel van de ‘beschermende schil’ valt hieronder. Maar niet alles: een lokaal gewortelde ondernemer is óók onderdeel van de schil. En een mega-organisatie zonder winstoogmerk niet per

se. Het gaat erom dat de organisatie letterlijk onderdeel is van een lokale samenleving: de eigenaar, de werknemers, de klanten. Enigszins geromantiseerd: je koopt je brood bij de bakker. Die ken je want jullie kinderen zitten bij dezelfde sportvereniging, die weer door de bakker wordt gesponsord.

De vraag die zich nog opdringt is in welke categorie de lokale overheid valt. Zeker in kleine gemeenten kunnen deze ook lokaal zijn geworteld. Ten opzichte van (supra-)nationale overheden zijn (vooral kleinere) gemeenten de lokale partij. Maar het blijft een overheid die besluiten uniform en dwingend oplegt. Ten opzichte van lokale bedrijven en lokale maatschappelijke organisaties is de gemeente géén lokale partij.

Deze probleemanalyse en oplossingsrichting van de beschermende schil zijn bepaald niet nieuw. In Alexis de Tocqueville's beroemde boek *De la Démocratie en Amérique* wordt al het belang van 'intermediaire lichamen' benadrukt. Deze moeten als het ware natuurlijke tegenwichten bieden tegen ontsporingen van de macht van de staat (De Tocqueville 2008, 90). De Tocqueville plaatst 'verenigingen' dus vooral als tegenwicht tegen de staat. Nu hebben we in ons land niet te maken met de 'ontsporingen' of 'tirannie' waar De Tocqueville het over heeft. Van de andere kant: de bemoeizucht van de overheid strekt zich over steeds meer terreinen uit. En overal waar de overheid haar tentakels uitspreidt, zien we verstikkende uniformiteit.

Minder vermaard dan De Tocqueville is de Duitse liberaal Hermann Schulze-Delitzsch (1808-1883). Deze denker en politicus waarschuwde voor de ontwrichtende werking van het (toen vooral industriële) kapitalisme en wees op het belang van collectieve maar niet-centrale manieren om de markt in te tomen (Fawcett 2005, 88).

Wellicht wekt het verbazing om een als liberaal gekwalificeerde denker beschermende maatregelen tegen het kapitalisme te zien bepleiten. Zo'n verbazing is dan echter eerder te wijten aan de karikatuur die vaak van het liberalisme wordt gemaakt (neoliberalisme, marktfundamentalisme) dan dat deze op kennis van deze stroming is gebaseerd. Veel liberale denkers stellen dat het kapitalisme vooruitgang brengt maar tegelijk ontwrichtend kan werken. Vandaag de dag is *AirBnB* daarvan hét voorbeeld: het vergroot mogelijkheden om ergens te overnachten of als verhuurder extra inkomsten te verwerven. In sommige wijken werkt het echter ontwrichtend.

Het gaat erom de voordelen van kapitalisme (ondernemersgeest, innovatie) te combineren met het verzachten en intomen van de ongewenste effecten. Dit is uiteraard makkelijker gezegd dan gedaan en vergt een voortdurend zoeken naar een nieuw evenwicht. De kracht van 'lokalisme' is hierbij – in elk geval voor liberalen – een belangrijk instrument, juist omdat niet de overheid maar de samenleving het uitgangspunt is.

Beschermende schil onder druk?

Er zijn verschillende redenen waarom het lokalisme juist nu onder druk staat. Enerzijds omdat overheden en mega-organisaties steeds dominanter worden, anderzijds omdat het lokalisme zelf verzwakt.

Wie uit de kranten of het journaal wil opmaken hoe het staat met de sociale cohesie in wijken zal geen eenduidig beeld krijgen. Ontroerende voorbeelden van betrokkenheid en schrijnende gevallen van onverschilligheid wisselen elkaar af. Het Sociaal en Cultureel Planbureau geeft aan dat het aantal vrijwilligers constant is maar het aantal leden van (sport)verenigingen zal afnemen als gevolg van individualisering, immigratie en vergrijzing (SCP 2017). Tegenover de afnemende animo om lid te worden van een vereniging kun je stellen dat mensen zich op een andere manier organiseren: online, op basis van gemeenschappelijke interesses. Deze vorm van organiseren kent zeker voordelen. Maar zij heeft ook de neiging een scheiding aan te brengen in opleidingsniveau en afkomst.

In allerlei wijken zien we veel mensen die zich met hart en ziel inzetten voor de samenleving. Waar sociale samenhang ontbreekt, neemt de gemeente echter haar plaats in. Voorzitters van sportverenigingen uit volkswijken kunnen mooi vertellen hoe zij vroeger aan geld kwamen als dat nodig was voor onderhoud of een activiteit. Een rondje langs de winkeliers in de buurt volstond dan. Tegenwoordig zit dat er niet meer in: de winkels zijn van een grote keten of het zijn (veelal

buitenlandse) winkeliers die er vaak tijdelijk zitten. Zij hebben weinig betrokkenheid en willen vaak niet sponsoren. Het gevolg is dat de sportverenigingen noodgedwongen de hand moeten ophouden bij de gemeente. De gemeente komt dan wel over de brug en accepteert en bevestigt daarmee eigenlijk het gebrek aan sociale cohesie. Bovendien gaan gemeentelijke subsidies altijd gepaard met voorwaarden.

Waarom staat die beschermende schil zo onder druk? Ik noem een viertal oorzaken. Allereerst verstatelijking van de schil: in de tweede helft van de vorige eeuw zijn de non-profitorganisaties, met name op het gebied van zorg, onderwijs, wonen en welzijn, ingezet om de uitvoering van de verzorgingsstaat ter hand te nemen. Soms wordt de indruk gewekt dat deze verstatelijking van het maatschappelijk middenveld een halt is toegevoerd in de jaren negentig van de vorige eeuw: deregulering, privatisering en het snoeien in de verzorgingsstaat hebben het middenveld weer maatschappelijk gemaakt. Niets is echter minder waar. De verzorgingsstaat wordt niet veel kleiner. Vaak wordt gesproken van overdracht van bevoegdheden terwijl in werkelijkheid de staat minstens zoveel invloed houdt (Gradus 2013). Op sommige vlakken wordt de invloedssfeer van de overheid zelfs groter: met convenanten en andere zogenaamd vrijwillige afspraken worden de meest uiteenlopende overheidsdoelstellingen bij organisaties in de samenleving gedropt: het eten in sportkantines (preventieve gezondheidszorg), besturen van

verenigingen moeten voldoende allochtonen hebben (integratie) en hetzelfde geldt voor bedrijfsverenigingen en dergelijke.

Ten tweede: gebrekkige arbeidsparticipatie en voortdurende in- en uitstroom van mensen. Zeker in Den Haag zijn er te veel mensen die niet werken terwijl zij dat wel kunnen. Indirect faciliteert de gemeente dat door een riant armoedebeleid dat mensen onvoldoende stimuleert te gaan werken. De afgelopen periode is dit eerder slechter dan beter geworden (Klaassen 2017). Niet werken betekent ook minder betrokkenheid. In die zin klopt het cliché ‘werk is zoveel meer dan een baan’. Werk betekent sociale contacten (ook buiten je eigen omgeving), je aanpassen aan wat gangbaar is, betrokken raken bij de buurt. Op zich is dit geen natuurlijk nieuw inzicht. Toch handelt de gemeente Den Haag er niet naar.

Ten derde: de continue in- en uitstroom van mensen. Die valt vooral in de Haagse wijken ontzettend op (Gemeente Den Haag 2014). In de volkswijken zijn dit veelal arbeidsmigranten, vluchtelingen met een verblijfsstatus en gezinsherenigers. In de duurdere wijken neemt het aantal expats toe. In beide gevallen geldt dat een aanzienlijk deel van de nieuwkomers binnen een aantal jaar weer vertrekt – en wordt vervangen door andere nieuwkomers. Daar komt bij dat de nieuwkomers die wel blijven voor een deel slecht integreren en zich mede daardoor terugtrekken in ‘de eigen groep’. Dit wordt versterkt door het voorgaande punt, de gebrekkige arbeidspar-

ticipatie. Ook hier biedt deelname aan het economisch verkeer een uitweg. Wie daaraan twijfelt moet eens een rondje over de Haagse markt lopen: taalbarrières en vooroordelen worden daar moeiteloos geslecht ten behoeve van de handel.

Ten vierde: de opkomst van de ‘deeleconomie’. Digitale platforms waarin mensen producten of diensten kunnen aanbieden groeien snel (Rathenau instituut 2017). Vaak wordt hier een romantische voorstelling van gemaakt: dit is deeleconomie waarin bezit er niet meer toe doet maar het gaat om het hebben van toegang tot de juiste platforms. Wordt de socialistische belofte, die al zo vaak een loze is gebleken, hier eindelijk ingelost? De werkelijkheid is niet altijd zo mooi: de stormachtige opkomst van platforms als Uber, platforms die maaltijden bezorgen en het al genoemde AirBnB kunnen delen van de samenleving ontwrichten en de beschermende schil verder onder druk zetten. Dergelijke platforms verbieden is geen optie. Er zijn immers ook veel voordelen. Bovendien is een verbod niet te rijmen met de liberale uitgangspunten.

Reactie van de (lokale) overheid: regelgeving en beleid en ‘een nieuwe rol’

Lokale overheden worden (soms hardhandig) geconfronteerd met de gevolgen van deze trends. Neem bijvoorbeeld woningcorporaties die zo groot werden dat er geen overheidslaag meer was die er echt grip op had. Of de stormachtige opkomst van

AirBnB in Amsterdam, of de voortdurende in- en uitstroom van migranten. Het zijn allemaal ontwikkelingen die de samenleving onder druk zetten. En juist daardoor wordt de samenleving minder weerbaar voor toekomstige ontwikkelingen.

Gemeenten zien dit ook en kijken bepaald niet werkeloos toe als de samenleving met een uitdaging wordt geconfronteerd. Door gaans zijn er twee typen reacties te onderscheiden. De eerste is de klassieke reflex van de overheid: meer interventie door beleid en regelgeving. Als er een probleem is, is overheidsinterventie de oplossing. De gemeente Den Haag vond het bijvoorbeeld nodig om in 2017 ‘community builders’ aan te stellen (De Jonge 2017). Terwijl de gemeente, zoals ik hierboven heb betoogd, zélf mede de oorzaak is van het gebrek aan ‘community’. Nu kan overheidsingrijpen zeker nuttig zijn. Maar niet als dat te gretig gebeurt: overheden kunnen zelden de gevolgen van hun handelen overzien omdat zij daar de kennis niet voor hebben. Dat geldt zeker voor zo iets complex als sociale cohesie.

De tweede wijze van overheidsreactie is subtieler: overheden erkennen dat de wereld is veranderd en dat klassieke overheidsinterventie niet meer de oplossing biedt. Er zijn doorwrochte analyses waarin wordt gesteld dat de overheid niet meer de hiërarchische positie kan bekleden die zij voorheen had. De overheid heeft niet meer de financiële middelen en de mondige burger accepteert ook niet meer dat de overheid deze rol heeft.

De overheid moet in deze redenering met maatschappelijke partners samenwerken op gelijkwaardige basis. De overheid is slechts een ‘schakel in de keten’. Vrijwel ieder visiedocument van elke overheid bevat tegenwoordig een dergelijke redenering (Vereniging van Nederlandse Gemeenten 2014).

Nu is er natuurlijk niets mis met een overheid die kritisch kijkt naar de eigen rol. Maar het klinkt mij teveel als een institutie die op zoek is naar een rechtvaardigingsgrond om te blijven bestaan. De overheidsinterventie wordt er niet kleiner van. Integendeel: het aantal terreinen waar de overheid zich mee bemoeit neemt alleen maar toe: bij ieder onderwerp heeft de overheid als ketenpartner immers wel iets toe te voegen. Discussies over wat de kerntaken van de overheid zijn, hoor je nauwelijks meer.

Een liberale oplossing: niet een andere overheid maar iets anders dan de overheid

Het bovenstaande is niet bevredigend: meer overheidsbemoeienis leidt tot ongewenste uitkomsten en dus weer tot nieuwe bemoeienis. Meer overheid leidt tot minder samenleving: de overheid neemt verantwoordelijkheden op zich die tot dan toe tot de samenleving behoorden. De eerdergenoemde beschermende schil wordt verzwakt waardoor de samenleving minder weerbaar is tegen verandering – of die nu van de overheid komt of niet.

Liberalen hebben de oplossing: een herwaardering van de beschermende schil. Wat in de tijd van De Tocqueville en Schulze-Delitzsch al nodig was is dat nu zeker: een geheel van in de gemeenschap gewortelde organisaties die de burgerbescherming bieden tegen zowel een te actieve overheid als tegen grote organisaties. Daarvoor is een aantal zaken nodig.

De overheid moet zich écht terugtrekken

Het lijkt een voor de hand liggende suggestie voor een liberaal: de overheid trekt zich terug en geeft daardoor ruimte en verantwoordelijkheid aan de samenleving. Maar in dit verband is het extra nodig: waar de overheid optreedt vervangt zij vaak sociale verbanden. En daardoor wordt de samenleving minder hecht. De overheid moet dus, niet alleen uit oogpunt van kosten efficiëntie of rechtvaardigheid maar ook vanuit maatschappelijk oogpunt, zichzelf disciplineren. Dat zal niet eenvoudig zijn. De overheid handelt niet zelden vanuit een maatschappelijke vraag, zorg of misstand. Toch is het nodig: de overheid maakt meer kapot dan je lief is.

Lastenverlaging middeninkomens

Een beschermende schil moet ook de middelen hebben zich te organiseren. Een hoge belastingdruk past daar dan niet bij. Een verdere lastenverlaging voor zowel middeninkomens als kleine ondernemers is daarom noodzakelijk. Dit is overigens met name een landelijke opgave, de gemeentelijke lasten maken maar een klein onderdeel uit van het totaal.

Geef maximaal ruimte aan lokalisme

Soms zit de overheid lokale oplossingen ook in de weg. Bijvoorbeeld omdat door een aanbesteding scholen of markten voor reparaties niet de aannemer 'om de hoek' mogen bellen maar zaken moeten doen met een bedrijf uit een andere stad. De overheid moet hier zo veel mogelijk ruimte geven aan lokaal handelen.

Gelijk speelveld voor bedrijven

Hierboven noemde ik de opkomst van de zogenoemde 'deeleconomie'. Lokale ondernemers kunnen hiervan het slachtoffer worden. Overheden moeten hun regelgeving aanpassen op deze werkelijkheid. Het uitgangspunt moet een gelijk speelveld zijn voor allen.

Stuur op woningbouw

Zoals gezegd trekken jaarlijks duizenden kansarmen naar Den Haag. De gemeente kan daar nauwelijks op sturen, behalve met de woningvoorraad. Door afspraken te maken met corporaties dat zij minder nieuwe woningen bouwen maar meer inzetten op onderhoud van bestaande woningen. En door beperkingen op te leggen aan het splitsen van woningen, waardoor gezinswoningen in kleine appartementen veranderen. Dergelijke maatregelen klinken de liberaal wellicht niet als muziek in de oren. Maar ze zijn nodig om de grote trek van mensen met een laag of geen inkomen naar de stad in te tomen.

Tot slot

Bovenstaande voorstellen dienen ertoe lokale samenlevingen te versterken. Als mensen,

bedrijven en organisaties in wijken meer met elkaar 'te maken hebben', zowel omdat zij daartoe de mogelijkheid hebben als dat zij op elkaar zijn aangewezen, versterkt dat de 'schil' die de burger beschermt tegen de stormachtige ontwikkelingen waar hij vandaag de dag mee te maken heeft. Wellicht dat de kans dat een wijk of gemeenschap een leegstaande kerk zal weten te behouden erdoor toeneemt. Zal er zo een perfecte situatie ontstaan? Vast niet. Maar die is er nu zeker niet.

Drs. F. de Graaf is lid van de Haagse gemeenteraad voor de VVD.

Literatuurlijst

- Fawcett, E. *Liberalisme, het verhaal van een idee*, Amsterdam, 2005.
- Gemeente Den Haag, *Bevolkingsprognose 2015*, Den Haag, 2014.
- Gradus, R., 'De verstatelijking schrijdt voort', *Christen Democratische Verkenningen*, Lente 2013, pp. 18-21.
- De Jonge, L., 'Wethouder wil "community builders" voor betrokken samenleving', *Algemeen Dagblad*, 15 november 2017.
- Klaassen, N., 'Armoedegrens wordt minder hard: "per gezin bekijken"', *Algemeen Dagblad*, 16 december 2017.
- Rathenau instituut, *Eerlijk delen Waarborgen van publieke belangen in de deeleconomie en de kluseconomie*, Den Haag, 2017.

- SCP, *Noch markt, noch staat*, Den Haag, 2001.
- SCP, *De sociale staat van Nederland 2017*, Den Haag, 2017.
- De Tocqueville, A. *Over de democratie in Amerika*, Brussel, 2008.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Gemeenten op weg naar 2020*, Den Haag, 2014.

1. Deze willekeur komt in praktijk overigens ook voor, bijvoorbeeld omdat de gemeenteraad een motie om de ene kerk te redden aanneemt maar die voor een andere kerk verwerpt. De gevolgen zijn natuurlijk negatief: burgers voelen zich terecht onrechtvaardig behandeld en – in sommige gevallen – kunnen zij hun gelijk bij de rechter halen.

Naar een gekozen burgemeester?

door Martijn Bolkestein en
Meindert Fennema

Ivo Opstelten pleitte in 2002 binnen de VVD voor een gekozen burgemeester. In zijn visie moet de burgemeester rechtstreeks door de bevolking worden gekozen en daarna alle bevoegdheden krijgen die nu zijn toebedeeld aan het college van burgemeester en wethouders. De rol van de commissaris van de Koning en van de gemeenteraad bij de benoeming van nieuwe burgemeesters zou volgens Opstelten volledig moeten verdwijnen.

Het dualisme à la Opstelten zorgt dus daadwerkelijk voor een scheiding van machten, die beide – gemeenteraad én college – hun legitimiteit ontleenen aan het feit dat zij rechtstreeks, zijn gekozen door de inwoners. In zo'n constructie zou waarschijnlijk de burgemeester meer invloed hebben omdat hij – en

zijn wethouders – met één mond spreken, terwijl de gemeenteraad naar zijn aard verdeeldheid kent. Het leidt echter wel tot een volledige scheiding der machten. Maar het heeft ook evidente nadelen. Een door de inwoners gekozen burgemeester krijgt te maken met een bevolking waarvan een (wellicht groot) deel gekozen heeft voor een andere kandidaat. Maar waar dat bij raadsverkiezingen leidt tot een verdeelde raad, is dat bij de gekozen burgemeester niet mogelijk. Het systeem waarbij de burgemeester gekozen wordt door een 'the-winner-takes-all'-stelsel vereist een politieke cultuur die wij niet kennen. Niet voor niets is de eerste boodschap van elke gekozen president in de Verenigde Staten dat hij een president wil zijn 'for all the people'. Een gekozen burgemeester zal

zich in dezelfde positie bevinden. Want het programma waarop hij is gekozen, kan hij alleen realiseren met instemming van de gemeenteraad. Het presidentiële systeem in de VS laat zien dat dat niet altijd zonder problemen gaat. Wat als er een gemeenteraad is die de uitvoering van het door de burgemeester gewenste beleid probeert te verhinderen? De gemeenteraad kan de rechtstreeks gekozen burgemeester en zijn wethouders niet naar huis sturen. Die hebben immers ook een direct mandaat van de inwoners. Maar een patstelling ligt op de loer als burgemeester en gemeenteraad met elkaar in botsing komen.

Er is ook een ander probleem bij de gekozen burgemeester. Dat is gelegen in de manier waarop de kandidaten voor het burgemeesterschap campagne kunnen voeren. Allereerst doet zich, met name in kleinere gemeenten, de vraag voor of er geen bewoners zullen proberen burgemeester te worden uit eigenbelang. Het is niet uitgesloten dat een projectontwikkelaar een kandidaat steunt die hem gunstig gezind is. Eenmaal burgemeester kan die kandidaat zorgen voor een goede samenwerking tussen de projectontwikkelaars en de gemeente.

"... Het systeem waarbij de burgemeester gekozen wordt door een 'the-winner-takes-all'-stelsel vereist een politieke cultuur die wij niet kennen ..."

Het kan ook zijn dat wettelaars of andere drugsproducenten proberen een vertegenwoordiger tot burgemeester te maken en daarvoor zijn campagne financieren. Meer in het algemeen is het met name in kleinere gemeenten niet denkbeeldig dat niet het algemeen belang, maar het eigenbelang centraal komt te staan. Het ligt daarom voor de hand dat er een aantal bijzondere regels zal gelden bij een burgemeestersverkiezing ter bescherming van de democratische procedures. Bovendien zal moeten worden geborgd dat een zittende burgemeester zijn macht niet misbruikt voor doeleinden die contrair zijn zou getroffen moeten worden om belangenverstrengeling van bestuurders te voorkomen.

Drs. M. Bolkestein en prof.dr. M. Fennema publiceerden onlangs het boek 'Dorpspolitiek. Waar is het lokale gezag?' bij uitgeverij Prometheus.

Ander geluid

Honderd jaar SGP Interview met Kees van der Staaij

door Fleur de Beaufort en
Niek Kok

Dit jaar viert de SGP een bijzonder jubileum. Op 24 april 2018 is het maar liefst honderd jaar geleden dat de SGP werd opgericht in Middelburg. De stuwende kracht achter de oprichting van de partij was ds. G.H. Kersten. Kersten en enkele medeoprichters van de SGP waren van mening dat noch de bestaande christelijke partijen, noch de liberalen, de gevoelens vertolkten van christenen die een staatkundig en maatschappelijk leven in gehoorzaamheid aan de Bijbel beoogden. Sindsdien speelt de SGP een unieke rol in het Nederlandse politieke landschap. De partij draagt standpunten uit die vaak geen brede maatschappelijke bijval krijgen.

Tegelijkertijd kan de SGP rekenen op steun van een zeer stabiel kiezerscorps. Doorgaans behaalt de partij twee tot drie zetels.

We spreken Van der Staaij in zijn werkkamer op het Binnenhof. Zijn televisie toont de laatste nieuwsfeiten op teletekst. Het is één van die mediaverschijnselen waaraan je kan zien dat het nieuws en de waan van de dag een stukje dynamischer te werk gaan dan honderd jaar geleden. 'Soms vergeet je erg snel wat er allemaal al aan denkwerk verricht is,' merkt Van der Staaij op. 'Je moet weten wat er te vinden is. Je hebt soms wel eens dat je in een brei aan gegevens ook je weg niet meer vindt.'

Hoe heeft de SGP zich ontwikkeld in honderd jaar? Wat is er veranderd? Wat is er hetzelfde gebleven? En wat zijn uitdagingen nu en in de nabije toekomst? Op goedmoedige wijze licht Van der Staaij het jubileumjaar toe.

Groen van Prinsterer

Gevraagd naar inspiratiebronnen noemt Van der Staaij onder meer de negentiende-eeuwse antirevolutionair Groen van Prinsterer. 'Zo'n boek als *Ongeloof en Revolutie*, eigenlijk een serie historische voorlezingen over het gebeuren rond de Franse Revolutie, vond ik wel heel inspirerend. Daarin staan enkele passages die mij persoonlijk als jongere ook hebben geraakt. Bijvoorbeeld dat als je ergens echt in gelooft het de moeite waard is ervoor te gaan, zelfs al krijg je op bepaalde punten niet de toejuicing van je tijdgenoten.'

Van der Staaij wijst specifiek op de passage waarin Groen van Prinsterer stelt: 'Kennis der waarheid moet, voor wie geen offers aan de waarheid verlangt te brengen, een last zijn. De kennis, welke de verantwoordelijkheid verhoogt, is niet begeerlijk voor hen wien het om eer of voordeel, om toejuicing van tijdgenooten te doen is' (Groen van Prinsterer, 2008 [1847], 7). Kortom, soms is er een spanning tussen je geloof en de tijdsgeest. Maar dat moet je er niet van weerhouden je geloof uit te blijven dragen – ook in de politiek. Groen van Prinsterer gaf het volgende advies aan nieuwe, jonge politici die onderricht in het antirevolutionaire staatsrecht wensten: 'mocht ik ontwaren

dat er een hooger geest in hem [de jonge politicus] ontwaakt, een andere dan de dagelijksche maatstaf van geluk en eer bij hem bekend was, ik zou hem toeroepen: laat niets u terughouden; voor u heeft de waarheid voorregten en genoegens waardoor het te loor gaan van elke verwachting overvloedig zal worden vergoed' (ibid., 8).

'Die notie vind ik heel mooi,' zegt Van der Staaij. 'Vaak vind je het heel fijn als je ergens een meerderheid voor krijgt, iets voor elkaar krijgt. Maar soms ben ik er wel eens trots op dat wij op een onderwerp als enige een ander standpunt hebben. Kunnen drie van de honderdvijftig zetels het gelijk hebben? Ja, dat kan. Die eigenwijsheid hebben we.'

Van der Staaij bewondert het dwarse van Groen van Prinsterer. Tegelijkertijd benadrukt hij de constructieve houding die de SGP-fractie er op na houdt, 'want het verveelt ook weer als je alleen maar zegt: we hebben het bij het goede eind maar we komen geen stap verder. Je zit ook weer in de politiek om dingen voor elkaar te krijgen.'

Het gaat de SGP vaak om het zetten van kleine stapjes en niet om de grote, markante momenten die andere partijen soms kennen. Van der Staaij somt een hele reeks voorbeelden op. 'In de zorgwetgeving is er een vrijstelling voor gemoedsbezwaren, waar mensen van buitenaf van denken, waar gaat dit over, waar slaat dit op? Maar dat is dan typisch zo'n puntje wat dan ooit door de SGP is ingebracht wat betrekking had op

een beperkte groep mensen maar wat voor hen wel weer belangrijk is. Het gaat ook vaak om financiële ondersteuning voor de positie van gezinnen, of meer negatief over een verbod op het privébezit van kinderporno – ook dat was iets wat via een SGP-motie ooit in de wet gekomen is. Op terrein van abortus kijkt de SGP dan weer naar betere hulp aan ongewenst zwangere vrouwen. Via het Herfstakkoord hebben we ook weer wat geld weten vrij te maken voor betere hulp bij keuzebegeleiding als vrouwen of meisjes ongewenst zwanger zijn.’

De politieke bijdrage van de SGP is een optelsom van zich sterk maken op allerlei gebieden, concludeert Van der Staaij. ‘Het is ook weer niet helemaal alles of niets. We kijken vaak waar we ergens nog wel gemeenschappelijke grond kunnen vinden. Ook al lijkt je heel erg tegenover elkaar te staan, er is altijd vanuit een bepaalde zorg wel een gedeelde positie te vinden.’

Maar soms blijft de tegendraadsheid van Groen van Prinsterer – en blijkt die ook niet ongegrond. ‘Een inspirerend voorbeeld is dat je ook als minderheid toch meer gelijk kan hebben dan je zou denken. We strijden al zo ongeveer vanaf het begin tegen overdracht van bevoegdheden richting Europa. Alleen kleine christelijke partijen waren daartegen. Bij elk nieuw verdrag stond de Kamer helemaal klaar om de meerderheid voor meer Europa af te dekken. Wij werden echt meewarig aangekeken op zo’n manier van: zij snappen het nog niet – er is maar één

toekomst en die ligt in de Verenigde Staten van Europa. In de jaren tachtig werd er zelfs een motie aangenomen van CDA, VVD en PvdA, waarbij het CDA het voortouw nam. Daarin stond dat bij twijfel over de grondwettigheid van bepaalde integratiewensen over de EU, de integratiewens altijd voorrang heeft. Dus de wens om Europa verder op te tuigen is belangrijker dan onze eigen grondwet. Dat vond ik echt stuitend! Ik had er wel lol in om samen met Arie Slob een motie in te dienen om die motie uit de jaren tachtig te herroepen – en die motie heeft het nog gehaald ook.’

‘Dat extreme pro-Europa geluid is nu eigenlijk mainstream geworden,’ stelt Van der Staaij. ‘Het jammere is dat we weinig kunnen genieten van die rol. Nu worden we links en rechts ingehaald door radicalen die helemaal uit Europa willen stappen.’

Fractieleiders

Het beeld van de SGP als een constructieve partij resoneert ook bij collega-politici en in de literatuur. Zo pleegt de SGP-fractie alle voorstellen op hun merites te beoordelen en zich niet prima facie op te stellen als oppositiepartij. De SGP heeft zich eenmaal nadrukkelijk uitgeroepen tot oppositiepartij toen het tweede kabinet-Kok (1998-2002) een serie voorstellen deed voor onder andere het legaliseren van (kinder)euthanasie, het homohuwelijk en de zondag (Schippers 2017, 188). Op dat moment was de leermeester van Van der Staaij, Bas van der Vlies, fractievoorzitter van de SGP.

‘Zoals Lubbers door velen de staatsman van hun jeugd wordt genoemd, was dat voor mij Van der Vlies. Hij was al in de jaren tachtig, toen ik nog op de middelbare school en later op de universiteit zat, steeds de man die hier aan het roer stond. Als 29-jarige kwam ik onder zijn hoede hier terecht,’ vertelt Kees van der Staaij. Van der Vlies kwam in 1981 in de Tweede Kamer en zat de fractie voor van 1986 tot 2010 – maar liefst vierentwintig jaar. ‘Bas van der Vlies gaf echt invulling aan die stijl – van aan de ene kant iets van je visie en het verhaal laten zien waar je in gelooft, en aan de andere kant ook het praktische, ambachtelijke politieke handwerk. Dat vind ik erg inspirerend.’

Van der Staaij heeft zelf ook een bewonderenswaardige anciënniteit. In 1998 voegde hij zich bij de SGP-fractie in het parlement en sinds maart 2017 is hij het langstzittende lid van de huidige Tweede Kamer. We merken op dat Van der Staaij voor een SGP-fractieleider toch wel een unieke achtergrond heeft. Hij studeerde rechten in Leiden, terwijl zijn voorgangers ofwel dominee, ofwel ingenieur waren. Hoe kijkt hij daar naar? ‘Je hebt allemaal wel weer je eigen achtergrond, vorming en opleiding. Ik moest zelf als jurist wel vooral een omslag maken van nuance en precisie naar de taal van het debat, waarin het vaak gaat om die mooie metafoor en het bloemrijke taalgebruik. Dat vond ik best wel even wennen. Ik kwam bij de Raad van State vandaan waar er weinig mooie metaforen in de dossiers zaten, maar juist wel hele precieze formuleringen en subtiliteiten die ik als

Kamerlid niet meer uitgelegd krijg. Zulke taal loopt dood in een Kamerdebat,’ geeft Van der Staaij toe. ‘Voor het ambachtelijke Kamerwerk heb ik wel gemak van mijn achtergrond als jurist. Je hebt er iets aan in het maken van moties, waar subtiliteit wel van dienst kan zijn.’

Met een grinnik vergelijkt Van der Staaij zichzelf met voorganger Henk van Rossum, fractieleider van 1981 tot 1986. ‘Van Rossum zat echt nog als civiel ingenieur te controleren of de regering wel de goede dijkversterking liet aanbrengen en met coördinaten uit te rekenen of het bij de herindeling wel helemaal goed was gegaan. Soms deed hij ook namens alle andere partijen de waterstaatsdebatten. Hij bracht wel heel sterk de ingenieurskennis in de politieke praktijk. Van der Vlies was meer een generalist.’

Theologische wortels

Zowel Van Rossum als Van der Vlies waren ingenieur. Ook Cor van Dis, fractieleider van 1961 tot 1971 was ingenieur. Andere fractieleiders waren echter allemaal theoloog: Gerrit Hendrik Kersten (1922-1945), Pieter Zandt (1945-1961) en Hette Abma (1971-1981).

‘Zo’n figuur als Kersten is wel fascinerend,’ zegt Van der Staaij. ‘Hij was eerst op kerkelijk terrein als dominee heel actief om allerlei christelijke groepen te verbinden. Hij bood veel verzet tegen de vaccinatieplicht en kwam op voor de gewetensvrijheid. Hij pleegde ook een beslissende inzet om als staatkundig

gereformeerden in de Tweede Kamer vertegenwoordigd te raken. Die strijdbaarheid van Kersten is erg inspirerend.'

De SGP heeft al lang geen dominee meer als fractieleider. Van der Staaij benadrukt echter hoe belangrijk het was dat er, in het begin, dominees aan het roer stonden. 'Het was in eerste instantie nodig voor de mobilisatie van de achterban. De eerste keer dat de SGP meedeed in 1918 haalden we helemaal geen Kamerzetel. Dat gebeurde pas in 1922 toen Kersten voor het eerst lijsttrekker was. In 1918 dacht Kersten nog dat hij de politiek moest overlaten aan de mensen die er verstand van hadden. Maar die mensen spraken de achterban niet aan. Dominees kwamen overal en hadden tegelijkertijd een natuurlijk gezag. Kersten sprak daarmee als lijsttrekker juist wel aan.'

Als 25-jarige predikant in het Zeeuwse Meliskerke slaagde Kersten er in 1907 in een aantal verdeelde en afgescheiden gemeenten te verenigen in één kerkverband: de Gereformeerde Gemeenten. Kersten voelde ook de noodzaak om een nieuwe politieke partij op te richten. Behoudend gereformeerden stemden, bij gebrek aan beter, conservatief-liberaal of antirevolutionair (Schippers 2017, 169). Conservatief-liberalen voerden echter geen politiek met de Bijbel in de hand, terwijl staatkundig gereformeerden op enkele fundamentele politieke thema's verschilden van de antirevolutionairen.

In waar ze verschilden van de ARP, zien we

tevens de overeenkomsten tussen de praktische uitwerking van principes van de SGP en de liberalen. Zo pleitte Kersten tegen verzekeringsdwang van staatswege. Werkgevers en werknemers mochten niet gedwongen worden zich te verzekeren. Het verzekeren tegen onheil achtte hij in strijd met de voorzienigheid van God en door burgers te verplichten om een verzekering af te sluiten, bracht de overheid burgers in gewetensnood. Hetzelfde gold voor de vaccinatieplicht. 'Het valt me op hoe prominent gewetensvrijheid verbonden was aan het oprichten van de SGP,' zegt Van der Staaij. 'Het gaat om de strijd tegen de vaccinatieplicht op scholen, de dwangmatige regels rond verzekeringen en ook de stemplicht. Een hoop mensen weten niet dat de SGP diepe historische connotaties heeft bij een onderwerp als de rol van vrouwen in de politiek: er hebben vrouwen in de gevangenis gezeten omdat ze weigerden de stemmen.'

Het benadrukken van de gewetensvrijheid maakt dat staatkundig gereformeerden en liberalen vaak op één lijn zaten en zitten. Toen Mark Rutte in 2017 een stemwijzer invulde, kwam de SGP bij hem als tweede keuze uit de bus. Dat verbaasde hem niet. Hij stelde dat er maar één terrein is waarop liberalen écht verschillen van gereformeerden, namelijk de medische ethiek (Reformatorisch Dagblad 2017).

Politiek met de Bijbel

Hette Abma was tot 1981 de laatste SGP-leider met een theologische achtergrond. Abma vertrok in 1981 naar de overkant van het

Binnenhof – de Eerste Kamer – en daarmee kwam de SGP-fractie zonder predikant te zitten (Fieret 2003, 7). Dat paste in de ontwikkeling van die tijd, stelt Van der Staaij. 'Je zag dat het politieke handwerk steeds belangrijker werd. Zo breidde in de jaren zeventig de fractiemedewerking zich sterk uit. Bij de SGP was er vanaf de rumoerige jaren zestig discussie in de partij. Jongeren gaven vooral aan dat we toch maar eens van die dominees als politieke leiders af moesten. In de politiek komen andere vaardigheden en oriëntatie kijken dan alleen dat theologische.'

"... Het benadrukken van de gewetensvrijheid maakt dat staatkundig gereformeerden en liberalen vaak op één lijn zaten en zitten ..."

Het gebruik van Bijbelcitaten in het debat is dan ook afgenomen. 'Je ziet dat het minder is geworden, maar ook wel in zijn algemeenheid in de Tweede Kamer. Tot in de jaren zestig was er een meerderheid van christelijke partijen. Het kon rustig gebeuren dat bij een debat over het al dan niet subsidiëren van de Olympische Spelen in de jaren twintig zich een forse discussie ontspon over de betekenis van de Bijbeltekst uit Timotheüs dat de lichamelijke oefening van weinig nut is en of dat ook op de sportbeoefening slaat. Daar zag je dat katholieken, ARP'ers, christelijk-historisch en SGP'ers met elkaar in debat gingen over de uitleg van zo'n Bijbeltekst.'

Van der Staaij merkt op dat zonder christelijke meerderheid, de Bijbel ook minder

zeggingskracht heeft voor anderen: 'het is minder een gedeeld kader. Nu heb je meer uitleg nodig en meer toelichting bij de Bijbel om daar ook anderen mee aan te spreken en hen te bereiken.'

Toch is de Bijbel niet helemaal verdwenen. 'Ook weer bij onze eigen bezinning op hoe je een aansprekende tekst kan schrijven, hoorden we dat mensen van buitenaf soms tegen ons zeiden dat we toch veel Bijbelkennis in huis hebben. Zij riepen ons op om die verhalen dan ook te gebruiken. We worden dus ook aangemoedigd om niet teveel mee te gaan in die hele seculiere kaalslag van de taal. Dat neem ik mee als ik bijvoorbeeld bij de algemene beschouwingen of bij andere debatten iets van de Bijbel naar voren breng. Ook al zien anderen het niet als het gezaghebbende woord van God, dan is het nog steeds wereldliteratuur. Het is wel mager als dat helemaal zou verbleken in ons parlementaire debat. Ik probeer dat er altijd toch wel weer in te brengen, bijvoorbeeld als de formatie wat langer duurt er even naar verwijzen dat het soms beter is als er wat tijd over heen gaat. De wijze bouwer had een beter fundament dan de dwaze bouwer die zo snel klaar was omdat hij zijn bouwwerk op zandgrond neerzette.'

Tegenstanders

Welke partij is de grootste tegenhanger van de SGP? 'Voor ons is de sterkste tegenpool D66. D66 lijkt ideologisch te zijn opgericht om alles wat nog in wetgeving herinnert aan het christelijk geloof te deleten. Met wetten

over het schrappen van de Gratie Gods en godslastering lopen zij stevast voorop. Dat zijn punten waarbij wij symbolische waarde in tegenovergestelde zin hebben. Ik moet er wel gelijk bij zeggen dat je, als je wat dieper graaft, behoorlijke overeenkomsten ziet tussen SGP en D66 op het terrein van ontwikkelingssamenwerking of de zorg. Het is niet alleen maar marktwerking of staatsinvloed: er zit ook iets tussen in.'

De tegengesteldheid van SGP maar ook bijvoorbeeld CU aan D66 lijkt wederom wortels te hebben in het achterliggende gedachtegoed van Groen van Prinsterer, die de Franse revolutiegeest werkzaam zag in de dwingende en monolithische staatsvisie van de toenmalige liberale elite. Die visie baseerde zich op het bestaan van een universele rede en gaf volgens Groen van Prinsterer onvoldoende ruimte aan religieus geïnspireerde bottom-up-initiatieven (Nijhoff 2017, 41). Zo'n universele rede wil nog wel eens ont-aarden in doorgeslagen gelijkheidsdenken. Zo stelden D66 en PvdA voor dat, indien de dienstplicht opnieuw zou worden ingevoerd, vrouwen ook opgeroepen moeten worden. 'Dienstplicht voor vrouwen?' vraagt Van der Staaij. 'Dit is van dat doorgeslagen gelijkheidsdenken.'

D66 bestaat echter nog maar iets meer dan vijftig jaar. De SGP is dubbel zo oud. 'Voor 1966 was er toch vooral de antithese tussen christelijke partijen en niet-christelijke partijen. Maar de SGP vond zijn vijanden soms ook meer op het christelijke erf. De ARP

was vaak scherp op de SGP en de SGP viel andersom de ARP vaak aan. Er was ook wel antipapisme, maar ik kan me meer scherpe debatten herinneren met de antirevolutionairen. Zo vonden gereformeerden dat ARP'ers als protestanten de zaak verkwanselden door met katholieken samen te werken. Die antithese tussen christelijke partijen is nu veel minder. Mijn achterban ziet het toch ook wel als iets positiefs dat CDA en CU nu in het kabinet zitten.'

Uitdagingen

Wat zijn uitdagingen voor de SGP? 'Het is heel bijzonder om honderd jaar partij te mogen zijn. Er zijn zoveel partijen opgekomen en ook weer verdwenen. Soms ook hele grote partijen. Ik heb hier bijvoorbeeld de LPF zien binnenkomen. Ik weet nog dat Mat Herben [fractievoorzitter van LPF (2002-2006)] voorstelde om zijn wetsvoorstel voor een tweede meerderheid voor Europese verdragen samen in te dienen met de SGP, omdat wij er over een aantal jaar misschien nog zouden zijn en van de LPF van dat niet zo zeker. Je ziet dus dat het honderdjarig bestaan echt geen vanzelfsprekendheid is.'

Het is echter ook geen onbedreigd bezit, stelt Van der Staaij. 'Het is belangrijk dat het kiesstelsel kleine partijen mogelijk blijft maken. Dat zie ik echt als een uitdaging van deze tijd.' Ook de moderniseringsslag van media vormt een uitdaging. 'Onze achterban lijkt stabiel en erg duidelijk, maar aan de andere kant lezen al die jongeren van nu ook echt niet meer in het *Reformatisch Dagblad* wat

de SGP uitspookt.

Dus wij moeten ook zichtbaar zijn in de massamedia en bijvoorbeeld op Facebook.'

Tot slot stelt Van der Staaij vast dat de aard van het politieke debat verandert. 'Eerst was wat het geloof zei belangrijk. Toen kwam secularisatie en werd de stem van wetenschap belangrijker. Tegenwoordig kan een hoogleraar die dertig jaar studie van iets heeft gemaakt op televisie het pleit verliezen van een mevrouw die iets in haar dagelijkse omgeving heeft meegemaakt. De uitdaging is dat het steeds meer gaat om wat aansluit bij het gevoel van de meerderheid van de mensen. Ook al heb je een rationeel en goed beargumenteerd verhaal, dan hoeft dat absoluut geen effect te hebben.'

Van der Staaij noemt de 'weigerambtenaar' als voorbeeld. 'Om de gewetensvrijheid van weigerambtenaren te waarborgen, hebben wij voor elkaar kunnen krijgen dat de Raad van State nog eens goed naar de kwestie zou kijken. Maar het uitgebrachte advies had nul effect, omdat mensen niet bereid waren de argumenten te bekijken. Er zit een hele dosis emotie in en dat maakt het debat soms ook knap lastig.'

Een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap

Groen van Prinsterer beschreef in 1847 al de toenemende volatiliteit in de Nederlandse politiek: 'nooit welligt was ieder vraagstuk zoo zeer en bij toeneming aan ongewisheid ten prooi: nooit heeft het twijfelen in de

wetenschap zulk een weifelen in het handelen ten gevolge gehad: zoodat men, onvermogen naar vasten regel of wel beraamd ontwerp den Staat te besturen, zich gelukkig acht bij den dag te kunnen leven, en bij uitsluiting te verrigten waartoe men telkenmale door den loop der gebeurtenissen, willens of onwillens, geleid wordt' (Groen van Prinsterer 2008 [1847], 2-3). De SGP lijkt juist te pogen om niet bij de dag te leven en het grotere plaatje in ogenschouw te nemen. Jan Schippers, directeur van de Guido de Brès-Stichting, noemt de SGP ook wel een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap. Zo'n eik waait niet met alle winden mee.

Is dat niet vermoeiend, om soms tegen weer en wind tegen de tijdsgeest in te gaan? Kom je wel verder in de politiek – krijg je wel iets voor elkaar? Van der Staaij weet hier een mooie metafoor voor: 'het is een beetje het gevoel van de tuinman die hier een beetje snoeit en daar wat onkruid weghaalt, maar die ook wel weet dat morgen dat onkruid terug gaat komen en dat het niet zo snel een paradijs wordt – en ook niet écht gelooft dat het een paradijs wordt en dat die doorns en distels altijd volop bezig zijn. Toch kan hij wel met goede moed zijn werk daar doen, zelfs met een zeker genoegen vreugde beleven aan die kleine dingetjes.'

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

H.N. Kok MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- Fieret, W., 'Woord vooraf', in B.J. van der Vlies et al (red.), *Ingenieur in de Politiek: ir. H. van Rossum*, Den Haag, 2003.
- Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en Revolutie: Eene reeks van historische voorlezingen*, Leiden, 2008 [1847].
- Nijhoff, R., 'De ChristenUnie: pluralistisch uit principe', in Wielenga, F., Van Baalen, C., Wilp, M. (red.), *Een Versplinterd Landschap: Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse Politieke Partijen*, Amsterdam, 2017, pp. 35-53.
- 'VVD-Leider Rutte heeft "nog veel stof voor de schaar"', *Reformatorisch Dagblad*, 18 februari 2017.
- Schippers, J., 'De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap: Protestants, conservatief en stabiel', in Wielenga, F., Van Baalen, C., Wilp, M. (red.), *Een Versplinterd Landschap: Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse Politieke Partijen*, Amsterdam, 2017, pp. 167-194.

Wortels en waarden

Populistische en liberale geschiedfilosofie

door Michael J. Douma

Verhalen die we over het verleden vertellen zijn vatbaar voor kritiek. Echter, overtuigingen over de aard van de geschiedenis zelf zijn daar minder kwetsbaar voor. Geschiedfilosofische overtuiging bepalen in vele opzichten ook ons politieke gedrag. Hoewel iedereen dezelfde feiten over de geschiedenis leert, houdt iedereen er een eigen geschiedfilosofie op na en hoe we de geschiedenis interpreteren bepaalt in grote mate de historische feiten waar we naar op zoek zijn alsmede de manier waarop die feiten zich tot elkaar verhouden.

Westerse historici percipiëren de geschiedenis gewoonlijk als een stijgende lijn die de vooruitgang van een inferieur verleden naar een ideale toekomst aanduidt. Vaak wordt die vooruitgang in verschillende fasen verdeeld. De meest bekende versie hiervan is de

progressivistische geschiedfilosofie, die vaak wordt onderschreven door links-liberalen. Het gaat in die filosofie om een beeld van de wereld waarin globalisering en kosmopolitisme onvermijdelijk zijn. Ook rechts-liberalen geloven in een proces van sociale vooruitgang, hoewel zij vaak stellen dat het voltrekken van dit proces afhankelijk is van menselijk handelen.

Populisten, daarentegen, zien globalisering en kosmopolitisme niet als een vooruitgang. Sterker nog, populistten zien vaak dat er een grote dreiging uitgaat van deze fenomenen. De populistische metafoor voor de geschiedenis is geen lijn, maar een cyclus waarin de geschiedenis zich steeds weer opnieuw herhaalt. Het cyclische verhaal start doorgaans met een 'gewoon volk' – een eenvoudige gemeenschap van mensen met dezelfde culturele waarden, normen en tradities en

dezelfde etniciteit. Vervolgens komen er, na enige tijd, elites aan de macht. Wanneer deze elites te machtig worden, moet het volk opstaan, de macht weer in handen nemen, en de natiestaat herstellen onder de heerschappij van het volk.

Als de geschiedenis een richting heeft – of die nu lineair, gefaseerd of cyclisch is – moet die geschiedenis ook door iets anders worden voortgestuwd. In het Marxisme is die voortstuwende bron de klassenstrijd. Voor populisten is de cyclus in de geschiedenis het gevolg van corrupte elites. Dat er teveel immigratie is, teveel internationale handel wordt gedreven en dat er teveel regels zijn die alleen de elite ten goede komen, zijn allemaal problemen van het volk die oplossingen vereisen.

Meningsverschillen tussen liberalen en populisten

Liberalen en populisten verschillen dus niet alleen in hun interpretatie en presentatie van historische feiten en ontwikkelingen; zij zijn het op een dieper niveau oneens over de richting van geschiedenis. Liberalen zien vooruitgang en voortschrijdende globalisering, populisten willen beide juist tegengaan.

De populistische conceptie van de geschiedenis is echter niet nauwgezet een teruggaand, conservatieve positie. Populisten zijn niet reactionair. Dat wil zeggen: ze willen niet terug naar de Gouden Eeuw of een andere glorieuze tijd van vroeger. In plaats daarvan willen ze het evenwicht tussen het volk enerzijds en

machthebbers anderzijds herstellen. Machthebbers verstoren dat evenwicht voortdurend. Populisten willen de macht teruggeven aan het volk. De leus van Donald Trump was niet voor niets 'Make America great again' en niet 'Make America the 1950s again'. Insgelijks wil Wilders 'schoon schip maken' en 'Nederland terug aan de Nederlanders geven'. Beide verklaringen duiden op herstel, niet op terugkeer.

"... Populisten kijken naar het verleden voor antwoorden, maar tegelijkertijd zien zij de geschiedenis als iets dat de verkeerde kant is opgegaan ..."

Populisten zien ook academici als elites. Om die reden vertrouwen zij de meeste historici niet. In plaats van de geschiedenis zoals die is geschreven door professoren, op historisch-wetenschappelijke wijze verantwoord, stellen populisten een romantische volksge-schiedenis voor. Populistische geschiedenis is meestal niet geschreven. Je vindt populistische geschiedenis niet terug in wetenschappelijke tijdschriften, heel soms wel in boeken, maar het gedijt vooral in gesproken taal. Het wordt daarmee vooral mondeling overgedragen, en daarom moet het haast als noodzakelijk eenvoudig zijn. Het betreft dan ook een eenvoudige dichotomie tussen het goede volk en kwaadardige elites. En hoe simpeler de vertelde geschiedenis is, hoe aantrekkelijker die is voor mensen die een al te makkelijk antwoord voor allerlei problemen willen.

Populistische geschiedenis heeft weinig te maken met empirisch onderzoek of nuance. Het is niet gebaseerd op bewijs, maar op een algemeen gevoel over wat het verleden zou moeten zijn. Als een populist een analogie uit het verleden gebruikt, is het voor hem dan ook niet zo belangrijk of de gebeurtenis daadwerkelijk heeft plaatsgevonden.

Het beste voorbeeld van een geschreven populistische geschiedenis zijn de boeken van Bill O'Reilly, in zijn *killing*-reeks, waarin ieder boek een titel heeft zoals *Killing Kennedy*, *Killing Lincoln*, enzovoort (O'Reilly 2011; O'Reilly 2012). De boeken van O'Reilly zitten tussen fictie en non-fictie in, met een verhalend stijl, altijd geschreven in de tegenwoordige tijd. Zijn historisch nauwkeurigheid is verdacht. Het onderwerp van elk boek is een krachtige man, de held van het volk, die voor enorme uitdagingen staat. De verhalen zijn duidelijk projecties van het verleden. De archetypes van het goede volk en de kwaadardige elite, alsmede de cyclische verhaallijn van de populistische geschiedenis, spelen zich gemakkelijk af. De sterke man overleeft de pogingen van zijn huurmoordenaars en leidt de mensen naar een overwinning. Het lezerspubliek wordt niet gehinderd door de historische onjuistheden in de boeken, aangezien de onjuistheden bijdragen aan het epische karakter van het verhaal. Een juiste, genuanceerde geschiedenis zou saai zijn. Deze boeken zijn dat niet.

Geschiedenis zonder discussie

De bekende Nederlandse historicus Pieter Geyl noemde de geschiedwetenschap 'een discussie zonder eind' (Geyl 1956). Populistische geschiedenis is echter helemaal geen discussie en ook geen wetenschap – het is een gids voor politieke actie. Populisten willen het volk verenigen onder een politieke beweging, maar dat volk kan niet uit iedereen bestaan. Het volk moet zich altijd verenigen ten opzichte van een andere groep. Populistische geschiedenis creëert dus inherente verdeeldheid: het is een geschiedenis die ertoe leidt dat bepaalde groepen of individuen worden uitgesloten of afgestoten. Het is bovendien een eenzijdige verklaring over hoe het verleden was en hoe de toekomst moet zijn, maar het is geen onderzoek naar historische feiten.

Populisten kijken naar het verleden voor antwoorden, maar tegelijkertijd zien zij de geschiedenis als iets dat de verkeerde kant is opgegaan. Met die gedachte in hun achterhoofd willen populistten doorgaans veranderingen teweegbrengen die inherent iets proberen te herstellen. Daarom hebben we soms moeite om ze rechts of links van het politieke spectrum te plaatsen en duiden we hen wel eens aan als conservatief. Uiteraard kan populisme bestaan aan beide zijden van het politieke spectrum. Een simpele tweevoud als de dichotomie tussen rechts en links kan de aard van het populisme niet goed vatten. Hier worstelde de historicus Richard Hofstadter al mee toen hij Amerikaanse populistten uit de jaren 1880 en 1890 in de liberale

of progressieve linkse traditie probeerde te plaatsen (Hofstadter 1960).

Het is goed mogelijk de populistische conceptie van de geschiedenis te combineren met socialistische, conservatieve, en zelfs liberale ideeën. Socialistisch of sociaaldemocratisch beleid is bijvoorbeeld gemakkelijk in overeenstemming te brengen met populistische lof voor gewone arbeiders. Populisten en conservatieven zijn het er vaak over eens om weerstand te bieden aan al te disruptieve vooruitgang. Populistische taal kan ook worden gebruikt om een liberale samenleving te verdedigen.

Het moet echter duidelijk zijn dat de populistische geschiedenis een bedreiging vormt voor de liberale samenleving. Het populisme kan dan ook wel worden gekenschetst als de politiek-theoretische equivalent van de mercantilistische economische theorie. Het is collectivistische geschiedschrijving waar weinig plaats is voor individuen. De populistische geschiedfilosofie handelt immers in de voortdurende tegenstelling tussen twee groepen.

Populisten gebruiken soms het woord 'vrijheid'. Hiermee duiden ze echter een soort 'vrijheid' voor specifieke groepen aan. Het gaat niet om vrijheid voor elk individu, maar alleen voor de individuen in de eigen groep. In een boek over de verkiezing van Trump beschrijft de politieke commentator Laura Ingraham het populistische economisch beleid als people-centered – gericht op het volk.

Populistisch economisch beleid wordt altijd zo onderbouwd dat bijvoorbeeld een bepaald importtarief altijd goed is voor iedereen in de samenleving. Het gehele volk heeft voordeel bij het tarief (Ingraham 2017). Maar die redenering is natuurlijk veel te kort door de bocht – er blijkt alleen volkomen onwetendheid uit van de effecten van tarieven op de nationale economie.

Liberale geschiedenis als tegenstander van het populisme

Liberale historici moeten zich te verzetten tegen populisme als de onbevredigende gids voor het bestuderen van het verleden. In de eerste plaats kunnen ze laten zien hoe de populistische boodschap inbreuk maakt op individuele rechten. Ze kunnen ook aantonen dat internationale handel en immigratie samenlevingen rijker, veiliger, menselijker en respectvoller hebben gemaakt.

In de inleiding in mijn nieuwe boek *What is Classical Liberal History?* uit 2017 poog ik een liberale filosofie van geschiedenis te schetsen. Liberale geschiedenis is de studie van individuele actie in het verleden. Het hoofdthema van liberale geschiedenis is vrijheid, een thema dat in conservatieve of Marxistische geschiedenis nauwelijks aandacht krijgt. Liberalen spreken over negatieve vrijheid ofwel 'vrijheid van', zoals in 'vrijheid van een overheersende regering' en van positieve vrijheid, ofwel 'vrijheid om', zoals de 'vrijheid om te stemmen'. De 'vrijheid van' iets is een kenmerk van meer rechts-liberale stromingen, terwijl de 'vrijd-

heid om' iets te doen of kunnen eerder past bij links-liberalen.

Terwijl populistische geschiedschrijving academisch noch empirisch is, is liberale geschiedschrijving de basis van de geschiedkunde als wetenschap of professie. Liberale geschiedkunde ontstond in de negentiende eeuw en ontwikkelde zich parallel aan nationalistische projecten in Europa. Schrijvers zoals Gilbert Droysen in Duitsland, Benedetto Croce in Italië, Paul Fredericq en Henri Pirenne in België en David Hume in Engeland richten allemaal hun aandacht op de vrijheid in hun land. Aan het einde van de negentiende eeuw was de meest vooraanstaande liberale historicus in Nederland Robert Fruin (Droysen 1882; Croce 1938; Paul 2010; Hume 1788; Tollebeek 2008). Deze historici schreven over hoe vrijheid was ontstaan en kon worden beschermd. Zij loofden helden van de vrijheid, veroordeelden inperkingen van vrijheid en stimuleerden de ontwikkeling van vrije, open samenlevingen. Toen geschiedenissen van nationale vrijheid een gebruikelijk genre werden, eisten wetenschappelijke standaarden een eerlijke, grondige lezing van de bronnen. In Duitsland, waar het historische beroep het meest ontwikkeld was, werd de klassieke liberale kijk op de geschiedenis vaak gecombineerd met rigoureuze archiefwerk en het leggen van de nadruk op het unieke karakter en de onherhaalbaarheid van historische gebeurtenissen. Liberale geschiedenis was dus professioneel, empirisch en veel meer open voor debat en discussie.

Liberale geschiedkundigen hebben ons dan ook historische argumenten gegeven voor de stelling dat open, en niet gesloten maatschappijen, het gezondste samenlevingsverband zijn. Liberale historici waarschuwden voor het potentiële mislukken van overheidsingrijpen in de economie, benadrukten successen van individuen, beschreven de omstandigheden die de opkomst van privébezit en vrije uitwisseling mogelijk maakten, analyseerden de aard van politieke regimes en individueel staatsmanschap, legden historische collectivistische wredeheden vast, waarschuwden tegen de inmenging van bedrijven in de regering, verheugden zich over de bevrijding van mensen uit de slavernij, lijfeigenschap en onderdrukking en brachten het belang van ethiek in de goede bedrijfsvoering in kaart. Liberalen benadrukken bovendien dat de geschiedenis nederigheid leert en ons niet gemakkelijk antwoorden geeft over hoe we ons zouden moeten gedragen.

"... Het gevaar van de geschiedenis opgevat als één enkele waarheid is dat het geen alternatieven, geen debatten, geen erkenning van perspectieven of individuele actie toestaat ..."

Als geschiedenis een instrument van politieke campagnevoering wordt en regimes worden geregeerd aan de hand van geschiedkundige concepten, dan heeft de geschiedenis de potentie om te dienen als een fundamentele set van veronderstellingen die richting geven aan ideologieën. Het gevaar van de

geschiedenis opgevat als één enkele waarheid is dat het geen alternatieven, geen debatten, geen erkenning van perspectieven of individuele actie toestaat. Mensen en ideeën staan dan onvermijdelijk aan de ‘goede’ of ‘verkeerde’ kant van de geschiedenis, wat impliceert dat ‘verkeerde’ posities terzijde moeten worden geschoven.

Ik beargumenteer daarentegen dat geschiedenis iets is dat mensen vanuit verschillende perspectieven moeten schrijven, zodat er niet één geschiedenis is, maar altijd diverse geschiedenissen zijn. Concurrerende visies op de geschiedenis brengen geen chaos. Integendeel, debatten over strijdige opvattingen over de geschiedenis zijn natuurlijk en gezond in een open samenleving. Het is onjuist om te

denken dat er een ‘geschiedenis van het volk’ is of een enkelvoudige geschiedenis die één groep mensen op waarachtige en universele wijze vertegenwoordigt. Elke persoon, of hij nu een boer of een koning is, heeft de mogelijkheid om zijn eigen geschiedenis voor te stellen, los van zijn groep. We kunnen het eens zijn over bepaalde historische interpretaties, maar alleen in propagandistische zin heeft het nut om te spreken van een volksconsensus over de interpretatie van bepaalde historische feiten.

Liberalen kennen geen enkele geschiedfilosofie zoals die van populisten of Marxisten. In tegenstelling tot de voorgangers van liberale historici, de Britse *Whigs*, geloven de meeste liberalen dat de geschiedenis geen grote mars

is, dat er geen verifieerbare grootse theorie is over de ontwikkeling van de geschiedenis en dat we op onze hoede moeten zijn voor zij die beweren dat die er wel is.

Liberalen vertrouwen minder in *top-down* oplossingen en ze hebben ook minder vertrouwen in het vermogen van de geschiedenis om kennis uit het verleden toe te passen om hedendaagse sociale problemen direct op te lossen. F.A. Hayek stelde dat elk individu slechts een klein fragment van beschikbare en relevante kennis kan bezitten en dat het een misconceptie van een overheid is om te denken dat die met succes een top-down oplossing voor een bepaald probleem kan implementeren (Hayek 1945). Ook historische processen kunnen dus niet worden gestuurd met beleid of beslissingen van bovenaf. Tegelijkertijd kent de geschiedenis ook geen onvermijdelijkheden. De lineaire lijn waarlangs de geschiedenis zich voltrekt ligt niet reeds van tevoren vast.

Populistische geschiedenis als cultuurkritiek

De aanhangers van een populist als Donald Trump vervangen academisch opgeschreven geschiedenis door hun eigen verhalen. Daarin zijn de hoofdthema's de achteruitgang van de Verenigde Staten vanwege oneerlijke internationale handelsregelingen, het verwateren van de Amerikaanse cultuur door immigratie en een immorele politieke 'Hollywood' elite die regels heeft bedacht die specifiek en opzettelijk het leven van gewone Amerikaanse arbeiders ondermij-

nen. Populisten geloven dat conflicten in de samenleving niet kunnen worden opgelost door stukje bij beetje beleid in te voeren, vooral niet als dat beleid afkomstig is van een corrupte elite. In plaats daarvan geloven populistten dat conflict alleen volledig kan worden afgeschaft door de bronnen ervan te verwijderen: elites van de macht af helpen, immigratie blokkeren en ongewenste handelstromen afsluiten.

"... Liberalen vertrouwen minder in top-down oplossingen en ze hebben ook minder vertrouwen in het vermogen van de geschiedenis om kennis uit het verleden toe te passen om hedendaagse sociale problemen direct op te lossen ..."

Het deert populistten niet om fout te zijn in de ogen van niet-populisten. In feite verwelkomen ze het conflict tussen hun opvattingen en de opvattingen van conservatieven en links- of rechts-liberalen. Dit wordt goed geïllustreerd door de term *alternative facts*, 'alternatieve feiten'. Dit concept is de meest ingenieuze toevoeging aan het populistische doctrine sinds tijden. Door postmodernistische taal, waarin de ontologische en epistemologische basis van feiten wordt betwist, te coöpteren, zijn populistten in staat het debat te vermijden of dood te slaan en een geschiedfilosofie te handhaven die het gebruik en verkondigen van allerlei empirische onwaarheden kan onderleggen. Want hoewel veel mensen denken dat de

populistische misinterpretaties van bepaalde gebeurtenissen leiden tot onjuiste verhalen over de geschiedenis, is het in feite andersom, dat hun onjuiste begrip van de geschiedenis hun onwerkelijke interpretaties tot gevolg heeft.

In de afgelopen maanden stonden argumenten over historische interpretaties centraal in de media in de Verenigde Staten. Amerikanen ruzieden over *Confederate* beelden en standbeelden en over de oorsprong van de Burgeroorlog. Ze debatteerden over feiten en alternatieve feiten. Steeds weer poogden academici om onjuiste historische uitspraken die door de Donald Trump of leden van zijn regering zijn geuit te corrigeren. De populistische geschiedfilosofische grond van Trumps ideeën heeft daarmee een flink pak slaag gekregen.

"... Populisten zijn echter niet echt geïnteresseerd in het bespreken van de geschiedenis. Ware geschiedenis is eigenlijk gewoon gezond verstand, denken ze ..."

Dat Geert Wilders de moordenaars van Pim Fortuyn en Theo Van Gogh ooit verwisselde, verbleekt in vergelijking met Trumps waanbeelden over de geschiedenis. Wilders geeft zelfs zijn fout toe, iets wat Trump waarschijnlijk nooit zou doen.

Liberalen besteden veel tijd en moeite aan hun debat met populistten over interpretaties

van bepaalde historische gebeurtenissen. Ogenscheinlijk willen liberalen de 'geschiedenis goed begrijpen' door naar empirisch

bewijsmateriaal te kijken en een uitleg te geven over hoe we gegevens uit het verleden kunnen gebruiken om het toekomstige beleid te sturen. Liberalen geloven dat sociale conflicten soms door elites kunnen worden opgelost. Voor hen is de geschiedenis een aaneenschakeling van intelligente mensen die politieke macht op legitieme wijze gebruiken om problemen op te lossen. Omdat liberale historici voorzichtig lessen proberen te trekken uit de geschiedenis, kunnen en moeten we een debat hebben over verschillende potentiële historische oorzaken en gevolgen. Zo kunnen we fouten uit het verleden misschien vermijden.

Populisten zijn echter niet echt geïnteresseerd in het bespreken van de geschiedenis. Ware geschiedenis is eigenlijk gewoon gezond verstand, denken ze. Gewone, volkse mensen zijn moreel goed en hun leiders moeten sterk ageren tegen kwaadardige elites. Zulke elites worden vaak afgeschilderd als losgezongen van elke werkelijkheidszin en medeplichtig aan onderdrukking van het volk; ze bedriegen dat volk. In de populistische opvatting van de geschiedenis liggen bepaalde cyclische patronen voor de hand en die zijn simpelweg niet de moeite waard om te bediscussieren. Populisten weten dat ze, zelfs als ze ongelijk hebben over bepaalde historische gebeurtenissen, het nooit zouden toegeven, omdat dit misstaat in hun

politieke boodschap. Dit is waar populistische ideeën overeenkomen met complotideeën, die ook 'de stippen willen verbinden' tussen onsamenhangende bewijsstukken, zodat dit bewijsmateriaal past bij de algemene opvatting over wat er is gebeurd.

De populistische opvatting van de geschiedenis biedt mensen niet de mogelijkheid om individuele problemen aan te pakken, maar eerder om alle problemen met één kader, één antwoord aan te pakken. Het is een ideologie die zich voordoet als een doordachte geschiedfilosofie. Liberale historici moeten wijzen op de fouten van het populisme en zich hier onvermoeibaar tegen verzetten.

Drs. M.J. Douma is universitair onderzoeker aan de McDonough School of Business van Georgetown University in Washington en directeur van het Georgetown institute for the study of Markets and Ethics.

Literatuurlijst

- Croce, B., *History as the Story of Liberty*, London, 1941.
- Douma, M.J., Magness, P.W., *What is Classical Liberal History?*, New York, 2017.
- Droysen, G., *Outline of the Principles of History*, Boston, 1897.
- Geyl, P., *Gebruik en misbruik der geschiedenis*, Groningen, 1956.

- Hayek, F.A., 'The Use of Knowledge in Society', in *The American Economic Review*, 1945, vol. 35 nr. 4, pp. 519-530.

- Hofstadter, R., *The Age of Reform*, New York, 1960.

- Hume, D., *The History of England* (6 vols.), London, 1788.

- Ingraham, L., *Billionaire at the Barricades: The Populist Revolution from Reagn to Trump*, New York, 2017.

- O'Reilly, B., Dugard, M., *Killing Kennedy: The End of Camelot*, New York, 2012.

- O'Reilly, B., Dugard, M., *Killing Lincoln: The Shocking Assassination that Changed America Forever*, 2011.

- Hermann, P., Te Velde, H., *Het vaderlandse verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*, Amsterdam, 2010.

- Tollebeek, J., *Fredericq & Zonen: Een antropologie van de moderne geschiedswetenschap*, Leeuwarden, 2008.

Boekrecensies

Kiesrecht: debat zonder eind of bereikt ‘ideaal’?

door Bert van den Braak

Bespreking van *Rudy B. Andeweg en Monique Leyenaar (red.), Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2017, ISBN 978 94 6298 505 6, € 29,99.*

& *Fleur de Beaufort, Peter A.J. van den Berg, Ron de Jong, Henk van der Kolk en Patrick van Schie, Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse Kiesrecht vanaf 1795, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2017, ISBN 978 94 6298 610 7, € 34,99.*

Het honderdjarig bestaan van het algemeen kiesrecht (al moesten vrouwen nog iets langer wachten), was een mooie aanleiding voor de publicatie van twee boeken. Vijf auteurs

beschrijven daarin gedegen de parlementaire geschiedenis van het kiesrecht van 1795 tot 2017 en een twintigtal wetenschappers belichten onder redactie van Rudy Andeweg en Monique Leyenaar diverse vraagstukken die met het kiesrecht samenhangen. Met de publicatie van beide boeken (*Tussen geschiktheid en grondrecht* en *Alle stemmen tellen!*) kun je zeggen dat bijna alles wat met de ontwikkeling van het kiesrecht samenhangt, nu goed is gedocumenteerd. Dat er tussen beide boeken enige overlap is, was daarbij onvermijdelijk.

Het Nederlandse kiesstelsel is in belangrijke mate onomstreden, omdat er brede waardering bestaat voor de wijze waarop de vele opvattingen in de samenleving via de evenredige vertegenwoordiging een stem in het parlement kunnen krijgen. Het stelsel is bovendien toegankelijk en eerlijk. Wel keert

bijvoorbeeld geregeld de vraag terug of er wel voldoende ruimte wordt geboden aan een keuze over de ‘regeermacht’ (wie gaat er na verkiezingen regeren?). Verkiezingen leveren primair een (politieke) krachtsverhouding op, die weliswaar de basis vormt voor onderhandelingen over de regeringssamenstelling, maar zelfs (grote) winst of verlies hoeven daarbij geen doorslaggevende rol te spelen. In 2003 won de PvdA negentien zetels, maar ging zij niet regeren. In 2006 gold hetzelfde voor de SP na winst van zestien zetels. In 2010 verloor het CDA twintig zetels, maar bleef zij niettemin regeringspartij. Vereniging van een keuze over de machtsvraag of van de minister-president zonder de evenredige vertegenwoordiging deels ter zijde te schuiven, lijkt niet goed mogelijk.

Discussies in bijvoorbeeld het Burgerforum kiesstelsel in 2006 hadden eveneens als uitkomst dat de evenredige vertegenwoordiging in de strikte vorm zoals wij die kennen hooglijk wordt gewaardeerd. Wel blijft er spanning tussen de wens om ‘herkenbare’ en ‘aanspreekbare’ afgevaardigden te hebben en ons lijstenstelsel. Klacht is soms dat Kamerleden ‘op de bagagedrager’ van de lijsttrekker hun zetel behalen. De mogelijkheid van verkiezing op grond van voorkeurstemmen speelt slechts een beperkte rol. Een pleidooi om de drempel voor verkiezing via voorkeurstemmen te verlagen, vond geen gehoor. Een zelfstandig mandaat op basis van voorkeurstemmen lijkt bovendien minder goed te passen in een bestel waarbij partijen (fracties) zich binden aan een regeerakkoord.

Bij de ontwikkeling van het parlementaire stelsel was er sprake van een steeds grotere

behoefte aan (parlementaire) groepsvorming. Eerst in de vorm van Kamerclubs en partijen en daarnaast via stembusakkoorden en toenemende disciplinerende fracties. De ruime mate van zelfstandig opereren door Kamerleden, zoals dat in de negentiende eeuw lang bestond, bleek niet zo effect bij het bereiken van politieke doelen, getuige de vele mislukte wetgevingsprojecten in die tijd. Ons kiesstelsel is in die zin de uitkomst van een geleidelijke ontwikkeling. Het gaat om een verschuiving van individuele afgevaardigden naar vertegenwoordigers van en namens politieke partijen. Dat ging gepaard met toenemende monistische tendensen.

Terecht begint *Tussen geschiktheid en grondrecht* in 1795. De inrichting van het kiesrecht in de Bataafs-Franse tijd wordt door Peter van den Berg uitvoerig en gedegen beschreven, zowel vanuit institutioneel oogpunt (hoe was het geregeld) als vanuit de praktische betekenis (wie maakten er gebruik van het kiesrecht). Een chronologisch overzicht dat aan de bijdrage voorafgaat, laat in vogelvlucht de ontwikkeling van het kiesrecht zien tussen 1795 en 1840. Die ontwikkeling was er toen juist één van afnemende democratische betekenis. De democratische patriottische ‘Bataven’ werden geleidelijk – niet het minst onder Franse druk – teruggedrongen en de macht van het parlement werd beknot. Het ging daarbij steeds om getrapte verkiezingen. Dat bleef zo tot 1848.

De praktische uitwerking van de onderleiding van Thorbecke in 1848 tot stand gebrachte grondwettelijke democratisering wordt door Ron de Jong beschreven. Terecht merkt hij op dat die praktische uitwerking

spoedig toch wel tot problemen leidde, bijvoorbeeld in de verhouding tussen aantallen kiezers in steden en platteland. De koppeling van kiesrecht aan belastingaanslag zorgde soms voor merkwaardige effecten. Er had wel aandacht mogen worden besteed aan de problemen die districtsvorming en -herindelings opleverden. In 1869 was er bijvoorbeeld politieke strijd over het drievoudige district Sneek, daar waar een nieuw district Heerenveen voor de hand leek te liggen. In 1878 was er kritiek op de toewijzing van een extra zetel aan Rotterdam, terwijl vorming van een district Schiedam was bepleit. In beide gevallen leek kiesrecht-geografie met politieke motieven de achterliggende gedachte. De grondwettelijk voorgeschreven regel dat er één afgevaardigde op 45.000 inwoners moest zijn, werd na 1880 domweg genegeerd.

"... In de negentiende eeuw was wens tot verruiming van het kiesrecht zowel een mogelijkheid tot profilering als een katalysator voor partijvorming ..."

Onderbelicht blijven ook de effecten van de soms noodzakelijke tweede stemronden. Die waren nodig vanwege de verlangde absolute meerderheid. Kiezers moesten dan vaak stemmen op een kandidaat van tweede keuze. Enerzijds bevorderden die herstemmingen juist blokvorming (in de praktijk vooral 'christelijke coalitie' tegenover 'vrijzinnige concentratie'), maar anderzijds leverde het voor kiezers ongetwijfeld vaak frustraties op. Een socialist zag zich soms genoodzaakt op een 'oud-liberaal' te stemmen, een democratisch gezinde katholiek had soms

slechts keuze uit een christelijk-historische of sociaaldemocratische kandidaat.

Andere kanttekeningen die bij het na 1848 ingevoerde kiesstelsel te maken zijn, zoals de lage opkomst en het probleem dat partijen in veel districten altijd van een zetel verzekerd waren (denk aan de katholieke districten in het Zuiden) komen in de bijdrage van De Jong wel uitvoerig aan bod.

In de negentiende eeuw was wens tot verruiming van het kiesrecht zowel een mogelijkheid tot profilering als een katalysator voor partijvorming. Met de strijd voor gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs en het streven naar grotere sociale rechtvaardigheid was het kiesrecht één van de drie pijlers waarmee ons partijenstelsel werd gefundeerd. De Tweede Kamerverkiezing van 1894, na verwerping van het kiesrechtvoorstel-Tak van Poortvliet, liet het opmerkelijke beeld zien van samenwerking in de verkiezingsstrijd tussen voormalige opposanten die streden onder de aanduiding 'Takkianen' en 'anti-Takkianen'. Dat één kwestie de verkiezingsstrijd geheel beheerste, was uniek. Die strijd was de inleiding tot nieuwe partijvorming, met de komst van vrij-antirevolutionairen en splitsing bij de liberalen.

In zowel *Tussen geschiktheid en grondrecht* als *Alle stemmen tellen!* komt de rol die het kiesrecht bij die partijvorming speelde, goed aan bod. In eerstgenoemde boek in een bijdrage van De Jong over het parlementaire kiesrechtdebat en in het tweede aan de hand van bijdragen van Ruud Koole en Gerrit Voerman en van Wouter van der Brug en

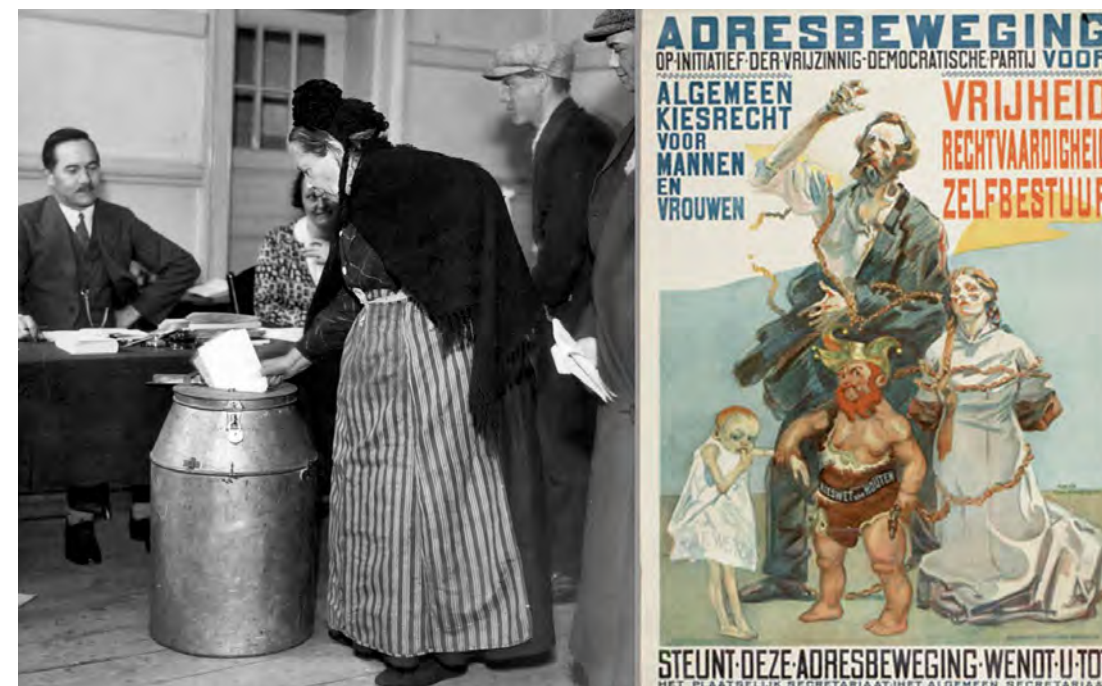
Philip van Praag. De Jongs bijdrage eindigt met de Kieswet van Sam van Houten uit 1896, met zijn fraai gekunstelde uitwerking van het attributief kiesrecht.

Zoals de Grondwetsherziening van 1887 – inclusief de expliciete uitsluiting van vrouwen bij het stemmen – toch een stap naar kiesrechtuitbreiding was, zo gold dat ook voor de Wet-Van Houten. Terecht is er de nodige aandacht voor de inhoud van die wet. In een verhelderende bijdrage laten Patrick van Schie en Fleur de Beaufort zien dat zelfs de onderbelichte technische wijziging van die wet in 1900 een toch niet geheel onbetekenende stap was naar het algemeen mannenkiesrecht in 1917.

De auteurs beschrijven ook dat 1917, wat betreft discussies over het kiesrecht, zeker

geen eindpunt was. De politieke strijd over de opkomstplicht eindigde zelfs pas in 1970. Henk van der Kolk gaat in zijn bijdrage in op die strijd. Een discussie die eveneens wat op de achtergrond is geraakt, is die over de kiesrechtleeftijd. Zij komt in beide boeken aan bod. Kristof Jacobs geeft in *Alle stemmen tellen!* een mooi vergelijkend internationaal overzicht. Dergelijke verhelderende uitstapjes naar hoe het elders is geregeld, zijn er overigens ook op andere plekken. Van der Kolk belicht verder het debat over kiesrecht voor niet-Nederlanders, voor Nederlanders in het buitenland en het afschaffen van de uitsluitingsgronden voor met name gevangenen en wilsonbekwamen.

De rol van partijen en de betekenis daarvan voor regeringsvorming en parlementair debat komen in enkele bijdragen in

Alle stemmen tellen! aan bod. Tom Louwerse en Cynthia van Vonno analyseerden bijvoorbeeld interruptiegedrag van oppositie- en regeringsgezinde fracties in parlementaire debatten. Zij zien een tendens naar een meer als 'arena' fungerend parlement. Daar is veel voor te zeggen, maar het miskent enigszins de betekenis van het veel onzichtbaarder parlementaire werk in commissies en via onderling fractieoverleg over met name wetgeving. Overigens verwijzen de auteurs naar het 'bibliografisch archief' van PDC waar wordt bedoeld 'biografisch archief'.

Uitbreiding van het kiesrecht bood kansen voor nieuwkomers, die als regel democratischer gezind waren. Zij voerden vervolgens de druk op om tot verdere kiesrechtuitbreiding te komen. Dat het vrouwenkiesrecht er al in 1919 kwam, hing zeker samen met de maatschappelijke druk, maar evenzeer was de komst en groei van SDAP en VDB en versterking van democratisch gezinden bij Katholieken en ARP van belang.

De vraag of ons kiesstelsel nu het gevolg is van onze gefragmenteerde (verzuilde) samenleving of juist andersom – die verzuilde samenleving het beste recht doet – komt aan bod in een artikel van Armen Hakverdian en Tom van der Meer. Zij gaan ook in op de vraag hoe representatief de Tweede Kamer in sociaal opzicht is. Daarbij worden verder regionale vertegenwoordiging, de verhouding man-vrouw en de komst van Kamerleden met een niet-Nederlandse achtergrond belicht.

Was er in het interbellum en de eerste naoorlogse periode sprake van Kamerleden uit diverse lagen van de bevolking en ook met een gevarieerd opleidingsniveau, vanaf de jaren zestig werden academici en niet-arbeiders dominant. Professionalisering, dalende ledentallen van partijen en grotere complexiteit van de samenleving zorgden voor versmalling van de rekruteringsbasis voor Kamerleden. Beide auteurs beschouwen dat zelfs als zorgwekkend, omdat zorgen van groepen kiezers mogelijk niet meer worden geagendeerd. Het lijkt mij eerder zo dat groepen die voorheen geen mogelijkheid tot voortgezette studie hadden, die inmiddels wel hebben (denk aan vakbondsbestuurders) en dat de complexiteit van de maatschappij het bijna onvermijdelijk maakt dat alleen hoger-opgeleiden in het parlement goed kunnen functioneren. Dat betekent echter niet dat de toegankelijkheid voor 'ongehoorde kiezers' laag is, getuige de snelle opkomst van partijen als LPF, PVV, Partij voor de Dieren, 50PLUS en Forum voor Democratie, waarvan sommige zich nadrukkelijk opwerpen als vertegenwoordigers van 'ongehoorde'. Ons bestel is juist heel open voor nieuwkomers en voor 'onvrede'.

"... Waar zaken als representativiteit, een vermeend partijkartel, de rol en betekenis van politieke partijen en alternatieve vormen van democratische participatie zo in de belangstelling staan, zijn de twee boeken eigenlijk verplichte literatuur voor iedereen die zich met die onderwerpen bezighoudt ..."

Dat er ondanks het positieve oordeel niettemin discussie is over ons kiesstelsel kan niet worden ontkend. Het stelsel is op zich wellicht 'ideaal', maar misschien moet er nog iets naast of bij komen? Rudy Andeweg belicht in *Alle stemmen tellen!* de discussies over gekozen minister-president en burgemeester en over het referendum. Monique Leyenaar en Peter Castenmiller gaan in op andere vormen van democratische participatie naast het kiesrecht. Gedacht kan worden aan de ideeën van David van Reybrouck over via loting in te stellen burgerfora. Kanttekening daarbij is wel dat het gevaar groot is dat deelname beperkt blijft tot een select gezelschap, een gezelschap van gemotiveerde, hoger-opgeleiden. Daarmee zou het doel van bredere participatie evenmin worden bereikt. Bij het inmiddels als grondrecht beschouwde kiesrecht staat nu vooral de praktische uitoefening centraal, met discussies over digitaal stemmen, volmachten en veiligheid van het gehele proces. Dat we nu – na een onderbreking van enkele decennia – weer met (rood) potlood stemmen, is toch wel opmerkelijk. In hoeverre modernisering te verenigen is met veiligheid en transparantie valt nog te bezien. Het vlot kunnen bepalen van de uitslag is echter één ding, zorgvuldigheid en soliditeit lijken belangrijker.

Of de Staatscommissie parlementair stelsel zich ook met kiesrechtvraagstukken gaat bezighouden en – belangrijker – met aanbevelingen komt, valt te bezien. Ingrijpende wijzigingen zijn nauwelijks te verwachten en rekrutering en representatie zijn toch vooral het domein van politieke partijen. Er is veel creativiteit nodig om daar in institutionele zin iets aan te veranderen.

Beide boeken leveren een tamelijk compleet beeld op van zowel de historische ontwikkeling van het kiesrecht als van de betekenis daarvan voor ons huidige bestel. En tevens voor de keerzijden die er ook aan ons kiesstelsel kleven, alsmede de daarmee samenhangende discussies. De bijdragen zijn van hoge kwaliteit, worden goed onderbouwd en beide boeken zijn fraai uitgegeven. Waar zaken als representativiteit, een vermeend partijkartel, de rol en betekenis van politieke partijen en alternatieve vormen van democratische participatie zo in de belangstelling staan, zijn de twee boeken eigenlijk verplichte literatuur voor iedereen die zich met die onderwerpen bezighoudt.

Dr. B.H. van den Braak is onderzoeker bij het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden en fellow bij het Montesquieu Instituut.

DIGITALISERING EN BILDUNG

De vierde dimensie van het onderwijs

Digitalisering en Bildung

door Elmer Sterken

Bespreking van Jan Anthonie Bruin (vz.), Fabienne Hendricks (vice-vz.), Charlotte Lockefer-Maar (secr.) e.a., *Digitalisering en Bildung. De vierde dimensie van het onderwijs, geschrift 127 van de prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2017, ISBN 978 90 73896 79 5, € 15,-.*

Onlangs publiceerde de TeldersStichting een geschrift over digitalisering en bildung in het onderwijs. In deze publicatie wordt een uiterst degelijke analyse van de mogelijke invloed van digitalisering (het gebruik van informatie- en communicatietechnologie) in het onderwijs gegeven. In onderstaand commentaar geef ik een perspectief vanuit een universiteit – de Rijksuniversiteit Groningen – en zal ik afzien van perspectieven op het primair-, voortgezet- en beroepsonderwijs.

Voorop staat dat digitalisering de samenleving zal veranderen. In welk tempo en met welke intensiteit dit gebeuren zal, kan niemand met zekerheid stellen. Maar de kans is bijzonder groot dat toekomstige arbeidsmarkten binnen enkele decennia zo veranderd zullen zijn, dat ongeveer de helft van de functies of rollen die we nu kennen, niet meer in de huidige vorm zullen bestaan. De kans is groot dat banen, waarin routine en vaste patronen dominant zijn, door machines vervangen worden. Zowel in fysieke – door robotisering – als in niet-fysieke termen zal door het toepassen van kunstmatige intelligentie diverse arbeidsmarktprocessen verdwijnen en worden vervangen door rollen die meer creativiteit vragen.

Deze ontwikkelingen vragen om aanpassingen van het onderwijs in het algemeen en universitair onderwijs in het bijzonder. Universiteiten zullen meer dan voorheen – om

met Stephen Hawking te spreken – individuen moeten trainen die intelligentie gebruiken om noodzakelijke en creatieve veranderingen in nieuwe situaties aan te brengen. Dit vraagt, zoals de studie terecht stelt, niet alleen om kennis en vaardigheden, maar ook om een ontwikkeling van de menselijke factor en een steeds belangrijkere rol van de onderwijsmiddelen.

Een belangrijke hinderpaal hierbij is de toenemende massaliteit van universitaire programma's. Door de massaliteit is het zogenaamde Pruisische Onderwijsmodel, de docent die verhaalt voor 25-30 studenten in een vast klaspatroon, onder druk komen te staan. De bekende Amerikaanse onderwijspsycholoog Benjamin Bloom heeft aangetoond dat in de complexe onderwijswereld – ieder individu leert anders – een combinatie van zogenaamd 'mastery learning' en één-op-één-tutoring de beste onderwijsresultaten oplevert (dit resultaat staat bekend als het Bloom's two-sigma-problem). Bij 'mastery learning' gaat de student pas door naar het volgende onderwerp nadat vastgesteld is dat het vorige onderwerp goed geleerd is. Het probleem zit voor universiteiten evenwel in het tweede onderdeel: één-op-één-onderwijs is onbetaalbaar.

De oplossing voor het probleem van massaliteit is het gebruik van digitalisering. In een modern onderwijsvisie spelen drie zaken een rol: inclusie, activering en personalisering. Inclusie heeft alles te maken met een visie op onderwijs waarin mensen elkaar ontmoeten – de campus-universiteit. Hoewel afstandsonderwijs geweldig kan werken in life-long-learning, ben ik van mening dat

jonge mensen het beste af zijn op een interactieve en inclusieve campus. Op een campus speelt de menselijke interactie zowel in als buiten het curriculum de hoofdrol en is het van belang dat een ieder zich welkom voelt in het systeem. Pas dan kan men nadenken over een volgende stap: activering in de leeromgeving.

"... Universiteiten zullen meer dan voorheen – om met Stephen Hawking te spreken – individuen moeten trainen die intelligentie gebruiken om noodzakelijke en creatieve veranderingen in nieuwe situaties aan te brengen ..."

Er is veel onderzoek gedaan naar succesvol leren. Zo is het sinds Wilhelm Busch bekend dat: 'Wenn alles schläft und einer spricht, so nennt man dieses Unterricht', waarbij de docent het woord voert. Een traditioneel college kan kennis overbrengen, maar het vraagt erg veel van de docent en de kans dat studenten echt leren is klein. Ook heeft men in experimenten de zenuwactiviteit van studenten tijdens hoorcolleges gemeten en is gebleken dat het volgen van een hoorcollege vergelijkbaar is met televisie kijken. In het algemeen geldt dat hoe actiever diegene die leert is, des te meer men opsteekt. En technologie kan fantastisch helpen om studenten te activeren. Voordat het college begint kan men tegenwoordig video-lezingen bekijken, zelf toetsen of men voldoende op de hoogte van de stof is, teksten en annotaties delen en van commentaar voorzien. In het college kan men dan de tijd benutten om met de

docent van gedachten te wisselen, de moeilijk bevonden onderwerpen te bespreken, over meningsverschillen stemmen, enzovoort. De flipped classroom wordt pas goed benut als men goed gebruik maakt van de heterogeniteit van de studentpopulatie; als men de luxe heeft van een grote internationale en culturele diversiteit is de kans op een succesvol college nog groter.

"... Digitalisering heeft niet alleen een grote invloed op de maatschappij, maar ook op het onderwijs. Digitalisering maakt onderwijs op afstand weliswaar eenvoudiger, maar heeft op de korte termijn veel meer invloed op het onderwijs op de campus ..."

Met alle informatie over het leergedrag kunnen studenten ook veel beter geholpen worden. Dit onderdeel is personalisering. Docenten kunnen studenten beter volgen en individuele tips geven. Verreweg het belangrijkste is hier het geven van persoonlijke feedback. Digitaal toetsen neemt een vlucht en zodoende is het mogelijk snel en op maat studenten van nuttige tips te voorzien. Moderne technologie maakt het ook mogelijk om regelmatig de voortgang van een student in kaart te brengen. Een omstreden voorbeeld is in dit domein 'nudging': bijvoorbeeld door studenten suggesties te geven zich bijtijds voor te bereiden op een toets.

Digitalisering heeft niet alleen een grote invloed op de maatschappij, maar ook op het onderwijs. Digitalisering maakt onderwijs op

DIGITALISERING EN BILDUNG

De vierde dimensie van het onderwijs

Jan Anthonie Bruijn (voorzitter), Fabienne Hendricks (vicevoorzitter), Hein van Asseldonk, Ronald van den Bos, Jeroen Duin, Annemarie Jansen, Charlotte Lockefeer-Maas (scribent), Agnita Mur

TeldersStichting

afstand weliswaar eenvoudiger, maar heeft op de korte termijn veel meer invloed op het onderwijs op de campus. Dit vraagt om een aanpassing van het beleid van universiteiten, het overheidsbeleid en het gedrag van studenten. Het is niet de vraag of dit gebeuren moet, maar wanneer: dit is eerder dan men nu denkt.

Prof. dr. E. Sterken is hoogleraar monetaire economie en Rector magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen.

Liberale Reflecties is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenber
H.N. Kok MSc (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof. dr. A. Ellian
drs. R. Fransman

dr. E.R. Van de Haar
prof. dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr. dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof. mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
prof. dr. M.L.L. Segers
mr. dr. J.J.J. Sillen
prof. dr. P. Stouthuysen
drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
D. Yesilgöz-Zegerius

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: kok@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof. mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberaal Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen.

U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Vormgeving: Eye & Image, Leusden.

Drukwerk: Woudenbergse Drukkerij